

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

[૨૦૧૨] ૩ એસ.સી.આર. ૧૦૮૪

દેસિયા મુર્પોક્કુ દ્રવિડા કઝાગમ અને અન્ય

વિ.

ભારતીય ચૂંટણી આયોગ

(રિટ અરજી (સી) નં. ૫૩૨/૨૦૦૮)

એપ્રિલ ૧૮, ૨૦૧૨

[અલ્તમાસ કબીર, સુરીંદર સિંહ નિજ્જર અને જે. ચેલમેશ્વર, ન્યાયમૂર્તિ]

ચૂંટણી પ્રતીકો (અનામત અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮

તા. ૧.૧૨.૨૦૦૦ ની અધિસૂચના નં. ૫૬ દ્વારા ઉમેરાયેલા ખંડ ૬અ અને

૬બ — રાજકીય પક્ષો — ચિહ્નોની અનામત/ફાળવણી — રાજ્ય સ્તર અને

રાષ્ટ્રીય સ્તરે રાજકીય પક્ષોની માન્યતા માટેનો માપદંડ — તેની સાંવિધાનિક

માન્યતા — ઠરાવ્યું: બહુમતી મુજબ (ચેલમેશ્વર, ન્યાયાધીશ અસહમત): ચૂંટણી

આચરણ નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમો ૫ અને ૧૦ ઉપરાંત, ચૂંટણી આયોગને સોંપવામાં આવેલી સત્તાઓનો સ્ત્રોત બંધારણની કલમ ૩૨૪ સુધી અનુસરાવી શકાય છે. ચૂંટણી આયોગે જે માપદંડ નિર્ધારિત કર્યો છે તે અયોગ્ય નથી. રાજકીય પક્ષ તરીકે માન્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, પક્ષે પોતાની યોગ્યતા સાબિત કરવી અને રાજ્યના રાજકીય ક્ષેત્રમાં એક ગંભીર ભાગીદાર તરીકે પોતાની વિશ્વસનીયતા સ્થાપિત કરવી આવશ્યક છે. એકવાર તે તેમાં સફળ થાય, ત્યારબાદ તે માન્યતાથી પ્રાપ્ત થતા તમામ લાભો, જેમાં સામાન્ય ચિહ્નની ફાળવણી પણ સામેલ છે, મેળવવાનો હકદાર બને છે. મતદારને ઉમેદવારોના પૂર્વવૃત્તાંત જાણવાનો અધિકાર છે, પરંતુ એવો અધિકાર સમગ્ર રાજ્યવ્યાપી મતદાન યોજવાના વાસ્તવિક પરિબળો સાથે સંતુલિત કરવો આવશ્યક છે. રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા અને સામાન્ય ચૂંટણી ચિહ્ન ફાળવવા પાત્ર બનવા માટે રાજકીય પક્ષે પ્રાપ્ત કરવાના માપદંડ નક્કી કરતી વખતે ચૂંટણી આયોગે ઉપરોક્ત સંતુલન ધ્યાનમાં રાખ્યું છે. પીયુસીએલ પ્રકરણમાં બંધારણીય ખંડપીઠ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા અભિપ્રાયો અને તા. ૧.૧૨.૨૦૦૦ ની પોતાની અધિસૂચના દ્વારા ચૂંટણી ચિહ્ન આદેશ, ૧૯૬૮ માં ચૂંટણી આયોગે કરેલા સુધારાઓ વચ્ચે કોઈ વિસંગતિ નથી. અરજદારો તરફથી એવું કંઈ નવું રજૂ કરવામાં આવ્યું નથી કે જેના કારણે અદાલત અગાઉ નિર્ધારિત કરાયેલા દૃષ્ટિકોણથી ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારે. લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ — ચૂંટણી આચરણ નિયમો, ૧૯૬૧ — નિયમો ૫ અને ૧૦ — ભારતનું બંધારણ, ૧૯૫૦ — કલમ ૩૨૪.

વર્તમાન રિટ અરજીઓ અને વિશેષ અનુમતિ અરજીઓ ચૂંટણી પ્રતીકો (અનામત અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮ માં ૧.૧૨.૨૦૦૦ તારીખની સૂચના નં. ઓ.એન.૫૬/૨૦૦૦/જ્યુડ-૩ દ્વારા કરવામાં આવેલ સુધારાની સંવિધાનિક માન્યતાને પડકારતાં દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેના દ્વારા તેમાં કલમ ૬ના સ્થાને કલમ ૬એ(૧) અને (૨) તથા કલમ ૬બી મૂકવામાં આવી હતી. તમામ અરજીઓમાં સામાન્ય ફરિયાદ તે સુધારા અંગે હતી, જેમાં એવી આવશ્યકતા મુકવામાં આવી હતી કે કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્યમાં રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે, તેણે રાજ્યમાં પડેલ કુલ માન્ય મતમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬% મત મેળવેલા હોવા જોઈએ અને છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજ્યની વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા ૨ સભ્યો ચૂંટાવીને મોકલેલા હોવા જોઈએ.

એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ચૂંટણી દરમિયાન જીતેલી બેઠકો અને મેળવાયેલા મતોના ટકાવારીના આધારે પક્ષોનું માન્ય અને અમાન્ય પક્ષોમાં કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણ અયોગ્ય અને મનસ્વી હતું અને જે હેતુ હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નહોતો.

અરજીઓ નામંજૂર કરતાં, અદાલતે ઠરાવેલ:

અલ્તામસ કબીર, ન્યાયાધીશ દ્વારા (પોતાના માટે તથા સુરીન્દર સિંહ નિજ્જર, ન્યાયમૂર્તિ માટે)

૧.૧. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪ હેઠળ રચાયેલ ચૂંટણી આયોગે રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવાની પ્રક્રિયા વિકસાવી હતી. પ્રથમ સામાન્ય

ચૂંટણી પછી, તેણે ચૂંટણીમાં પડેલા માન્ય મતોના ૩% ને માન્યતા આપવામાં આવે તે માટેનું લઘુત્તમ ધોરણ નક્કી કર્યું હતું. ત્રીજી સામાન્ય ચૂંટણી પછી આયોગે લઘુત્તમ ધોરણ ૩% માંથી વધારીને ૪% કર્યું હતું. ૧૯૬૭ માં ચોથી સામાન્ય ચૂંટણીઓ યોજાયા પછી, ચૂંટણી આયોગે જોગવાઈઓ અને પ્રક્રિયાને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે મુજબ, બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪ દ્વારા તેને પ્રદાન કરાયેલી સત્તાઓ, જન પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૨૯અ તથા ચૂંટણી આચરણ નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમો ૫ અને ૧૦ અને તેમાં નિહિત અન્ય સત્તાઓ સાથે વંચાતા, ભારતના ચૂંટણી આયોગે ચૂંટણી ચિહ્નો (આરક્ષણ અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮ બનાવ્યો અને જાહેર કર્યો. [પરિચ્છેદો ૫-૬] [૧૦૯૯-જી; ૧૧૦૦-ડી-એચ; ૧૧૦૧-બી-સી]

૧.૨. ચૂંટણી ચિન્હ આદેશ, ૧૯૬૮ ની સાંવિધાનિક માન્યતા સંબંધે અને મૂળ રાજકીય પક્ષ હોવાનો દાવો કરતા વિભાજિત જૂથોના દાવાઓ સંબંધિત પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવાની ચૂંટણી આયોગની સત્તા સંબંધે રિટ અરજદારોની તરફેણી રજૂ કરાયેલા આધારકારણો અંગે આ અદાલતે સાદિક અલીના કેસમાં નિર્ણય આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો; તે વખતે આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે ચૂંટણી યોજવાની બાબતમાં, જેમાં ચૂંટણી દરમિયાન ઉમેદવારોને ચિન્હો ફાળવવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે, ચૂંટણી આચરણ નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૫ અને ૧૦ દ્વારા ચૂંટણી આયોગને સંપૂર્ણ સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી હતી. પરિણામે, ચિન્હ આદેશ, ૧૯૬૮ ની અધિકૃતતા અંગેનો પડકાર નામંજૂર કરવામાં આવ્યો

હતો. ત્યારબાદ સાદિક અલીના કેસમાં વ્યક્ત દષ્ટિકોણનું અનુસરણ ઓલ પાર્ટી હિલ લીડર્સ કોન્ફરન્સના કેસમાં, રૂપ લાલ સાથીના કેસમાં, કંઠેયા લાલ ઓમરના કેસમાં અને તાજેતરમાં સુબ્રમણિયન સ્વામીના કેસમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં ચૂંટણીના પર્યવેક્ષણ, દિશાનિર્દેશન અને નિયંત્રણને સોંપતી સંવિધાનની કલમ ૩૨૪ ની જોગવાઈઓનું વિગતવાર પરિશીલન કરવામાં આવ્યું હતું અને અન્ય બાબતો સાથે એવું પણ ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું કે ચૂંટણી આચરણ નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૫ અને ૧૦ ઉપરાંત, ચૂંટણી આયોગને સોંપાયેલ સત્તાઓનો સ્ત્રોત સંવિધાનની કલમ ૩૨૪ માં પણ શોધી શકાય છે. [પરિષેદ ૩૧-૩૨] [૧૧૧૬-બી-એફ]

શ્રી સાદિક અલી અને અન્ય વિ. ભારતનું ચૂંટણી આયોગ, નવી દિલ્હી અને અન્ય ૧૯૭૨ (૨) એસ.સી.આર. ૩૧૮ = (૧૯૭૨) ૪ એસ.સી.સી. ૬૬૪; ઓલ પાર્ટી હિલ લીડર્સ' કોન્ફરન્સ, શિલોંગ વિ. કેપ્ટન ડબલ્યુ.એ. સાંગમા અને અન્ય ૧૯૭૮ (૧) એસ.સી.આર. ૩૯૩ = (૧૯૭૭) ૪ એસ.સી.સી. ૧૬૧; રૂપ લાલ સાથી વિ. નછતર સિંહ ગિલ ૧૯૮૩ (૧) એસ.સી.આર. ૭૦૨ = (૧૯૮૨) ૩ એસ.સી.સી. ૪૮૭; કંઠેયા લાલ ઓમર વિ. આર.કે. ત્રિવેદી અને અન્ય ૧૯૮૫ (૩) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧ = (૧૯૮૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૨૮; અને સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ભારતનું ચૂંટણી આયોગ ૨૦૦૮ (૧૩) એસ.સી.આર. ૮૪૬ = (૨૦૦૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૩૧૮ — અવલંબવામાં આવેલ.

૧.૩. રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે રાજકીય પક્ષ માટેના માપદંડ સંબંધિત કાયદાનો વિકાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે ચૂંટણી પંચ, પોતાની વિવેકબુદ્ધિ મુજબ, એ મત પર હતું કે રાજકીય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે આવા પક્ષે રાજ્યની રાજનીતિમાં એક નિશ્ચિત માપદંડ હાંસલ કર્યો હોવો જોઈએ. રિટ અરજદારોની તરફેથી કરવામાં આવેલી રજૂઆતોમાં એવું કંઈ નવું રજૂ કરવામાં આવ્યું નથી, જેનાં આધારે અદાલત અગાઉ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલથી ભિન્ન દૃષ્ટિકોણ અપનાવે. [ફકરો ૩૩] [૧૧૧૬-જી]

૧.૪. ચૂંટણી પંચે એવો માપદંડ નિર્ધારિત કર્યો છે જે અયોગ્ય નથી. રાજકીય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે, કોઈ પક્ષે પોતાને સાબિત કરવું પડે અને રાજ્યના રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગંભીર ભાગીદાર તરીકે પોતાની વિશ્વસનીયતા સ્થાપિત કરવી પડે. એકવાર તે આમ કરવામાં સફળ થાય, ત્યારબાદ તે માન્યતાના તમામ લાભો, જેમાં સામાન્ય પ્રતીકનું ફાળવણી પણ સમાવેશ થાય છે, મેળવવા હકદાર બનશે. [પરિચ્છેદ ૩૩] [૧૧૧૭-બી-સી]

૨. મતદાતાને ઉમેદવારોના પૂર્વવૃત્તાંત જાણવાનો અધિકાર છે, પરંતુ એવો અધિકાર રાજ્યવ્યાપી મતદાન યોજવાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ સાથે સંતુલિત કરવો આવશ્યક છે. ચૂંટણી આયોગે રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવે અને તેને સામાન્ય ચૂંટણી પ્રતીક ફાળવવા માટે પાત્રતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે હાંસલ કરવાના માપદંડો નક્કી કરતી વખતે ઉક્ત સંતુલન ધ્યાનમાં રાખ્યું છે. પી.યુ.સી.એલ. કેસમાં બંધારણીય ખંડપીઠ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા મંતવ્યો અને

ચૂંટણી આયોગે પોતાની તારીખ ૧.૧૨.૨૦૦૦ની સૂચના દ્વારા ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮માં કરેલા સુધારાઓ વચ્ચે કોઈ ભિન્નતા નથી. [ફકરો ૩૪]
[૧૧૧૭-ડી-ઈ]

પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પી.યુ.સી.એલ.) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. ૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ = (૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૯૯; અને યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. એસોસિએશન ફોર ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ્સ અને અન્ય. ૨૦૦૨ (૩) એસ.સી.આર. ૬૯૬ = (૨૦૦૨) ૫ એસ.સી.સી. ૨૯૪ — નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

કુલદીપ નાયર અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય ૨૦૦૬ (૫) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧ = (૨૦૦૬) ૭ એસ.સી.સી. ૧; ખરક સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. અને અન્ય ૧૯૬૪ એસ.સી.આર. ૩૩૨ = એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૧૨૯૫; કન્હૈયા લાલ ઓમર વિ. આર.કે. ત્રિવેદી અને અન્ય ૧૯૮૫ (૩) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧ = (૧૯૮૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૨૮; સાકલ પેપર (પી) લિ. અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૬૨) ૩ એસ.સી.આર. ૮૪૨; સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા ૨૦૦૮ (૧૩) એસ.સી.આર. ૮૪૬ = (૨૦૦૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૩૧૮; રામા કાંત પાંડે વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૯૩ (૧) એસ.સી.આર. ૭૮૬ = (૧૯૯૩) ૨ એસ.સી.સી. ૪૩૮ — ઉલ્લેખિત.

જેમ્સ એલ. બક્લી વિ. ફ્રાન્સિસ આર. વેલેઓ ૪૨૪ યુએસ ૧ (૧૯૭૬);
અને ટેક્સાસ વિ. ગ્રેગરી લી જોનસન ૪૯૧ યુએસ ૩૯૭ (૧૯૮૯) —
અવલંબિત.

ચેલમેશ્વર, ન્યાયાધીશ મુજબ (ભિન્નમત)

૧.૧. જો આ અદાલત દ્વારા સ્થાપિત કરવામાં આવેલ કોઈ સિદ્ધાંત
સંવિધાનની યોજના સાથે સ્પષ્ટ રીતે અસંગત હોય, તો સ્થાપિત કરવામાં આવેલ
ખોટા સિદ્ધાંતને સુધારવું આ અદાલતનું કર્તવ્ય બને છે. સંવિધાનના અર્થઘટન
સંબંધિત બાબતોમાં શક્ય તેટલી વહેલી તકે પોતાનો જ સુધારો કરવો પણ આ
અદાલતનું કર્તવ્ય છે, “કારણ કે ભૂલનું સ્થાયીકરણ જાહેર હિત માટે હાનિકારક
બનશે”. [ફ્રો ૨૮] [૧૧૩૨-બી]

૧.૨. લોકસભા અથવા વિધાનસભાઓના સભ્યોને પસંદ કરવાનો
અધિકાર ભારતના બંધારણની અનુચ્છેદો ૮૧ અને ૧૭૦ ને અનુચ્છેદો ૩૨૫ અને
૩૨૬ સાથે વાંચતાં જે ભાષા પ્રગટ થાય છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એવો અધિકાર
યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા માત્ર અનુચ્છેદ ૩૨૬ હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરાયેલા ચાર આધાર
પર જ મર્યાદિત કરી શકાય છે. લોકસભા અથવા રાજ્યની વિધાનસભામાં પસંદ
થવાનો/ચૂંટાઈ આવવાનો અધિકાર અંગે, અનુચ્છેદો ૮૪ અને ૧૭૩ કોઈ વ્યક્તિ
લોકસભાનો સભ્ય અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનો સભ્ય બનવા માટે આવશ્યક
લાયકાતો નિર્ધારિત કરે છે. અનુચ્છેદો ૧૦૨ અને ૧૯૧ એવી વિવિધ
પરિસ્થિતિઓ નિર્ધારિત કરે છે જેમાં કોઈ વ્યક્તિ વિધાનમંડળોમાંથી કોઈ એકનો

સભ્ય બનવા માટે અયોગ્ય ઠરે, જેમ કે જાહેર પદ ધારણ કરવું અથવા વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યે નિષ્ઠા કે વફાદારી રાખવી વગેરે. તેથી, બંધારણમાં અથવા તે હેતુસર બનાવવામાં આવેલા યોગ્ય કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત વિવિધ શરતોની પૂર્તિને આધિન રહીને, આ દેશના દરેક નાગરિકને બંધારણ દ્વારા રચાયેલા વિધાનમંડળોમાંથી કોઈ એક માટે મતદાન કરવાનો અને ચૂંટાઈ આવવાનો બંને પ્રકારનો બંધારણીય અધિકાર છે — મોહિન્દર સિંહ ગિલ પ્રકરણનો “સીધો નિષ્કર્ષ” એ છે કે “દરેક ભારતીયને મતદાન કરવાનો અને ચૂંટાઈ આવવાનો અધિકાર છે — કાયદેસરની જોગવાઈઓને આધિન”, અને આવા અધિકારો માત્ર યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદાથી જ, તે પણ માત્ર અનુચ્છેદ ૩૨૬ હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરાયેલા આધારો પર જ, સંકુચિત કરી શકાય છે. [પરા ૩૩, ૩૪ અને ૩૬] [૧૧૩૫-ડી; ૧૧૩૭-બી-સી; ૧૧૩૮-એ; ૧૧૩૯-એ-સી-ડી]

મોહિન્દર સિંહ ગિલ અને અન્ય વિ. ધ ચીફ ઇલેક્શન કમિશનર, ન્યૂ દિલ્હી અને અન્ય. ૧૯૭૮ (૨) એસસીઆર ૨૭૨ = (૧૯૭૮) ૧ એસસીસી ૪૦૫ — પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

એન.પી. પોન્નુસ્વામી વિ. રિટર્નિંગ ઓફિસર, નામક્કલ મતવિસ્તાર, ૧૯૫૨ એસસીઆર ૨૧૮; જ્યોતિ બસુ વિ. દેબી ઘોષાલ ૧૯૮૨ (૩) એસસીઆર ૩૧૮ = (૧૯૮૨) ૧ એસસીસી ૬૯૧ — ભિન્ન ગણાવવામાં આવ્યો.

પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. ૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ = (૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૯૯ — નો સંદર્ભ લેવાયો.

ન્યાયમૂર્તિ એમ.એન. વેંકટાયલૈયાહ રાષ્ટ્રીય આયોગ દ્વારા સંવિધાનની કાર્યપદ્ધતિની સમીક્ષા અંગેનો અહેવાલ — નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૨.૧. ૩૦.૭.૧૯૫૭ના રોજ, ચૂંટણી આયોગે એક પરિષદ યોજી હતી, જેમાં તે સમયે અખિલ ભારતીય ધોરણે સંગઠિત ૭ સુસ્થાપિત રાજકીય પક્ષોએ ભાગ લીધો હતો. ઉપરોક્ત પરિષદમાં ચિહ્ન પદ્ધતિ અપનાવવા અંગે સર્વસંમતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૧૯૬૮ના ચિહ્ન આદેશની રચના સાથે પ્રથમ વખત ચૂંટણી આયોગે પોતાના પર રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવાની અથવા માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરવાની અથવા જે પક્ષો પાસે ન્યૂનતમ રાજકીય અનુસરણ અને વિધાનસભાકીય ઉપસ્થિતિ હોવાનું દર્શાવતું ન હોય એવા પક્ષોની માન્યતા રદ કરવાની સત્તા નિહિત કરી હતી. ૧૯૯૬ સુધી, ચૂંટણી આયોગ પાસેથી માન્યતા પ્રાપ્ત થવાથી કોઈ રાજકીય પક્ષને એવો કોઈ લાભ મળતો ન હતો, સિવાય કે કોઈપણ ચૂંટણીમાં એવા પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા તમામ ઉમેદવારો માટે એક સામાન્ય ચિહ્નનું આરક્ષણ સુરક્ષિત થતું હતું. રાજકીય પક્ષો તે સમયે પણ અને હાલ પણ, તેઓ ચૂંટણી આયોગ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત છે કે નથી તે હકીકતની પરવા કર્યા વગર, કોઈપણ ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા કરી શકતા હતા. ઘણાં વધુ બાદ, એટલે કે ૧૯૯૬માં જ, માન્યતા હોવા કે ન હોવાની હકીકતમાંથી કેટલાક કાનૂની

અધિકારો અને ફરજો ઉદ્ભવવા લાગ્યા. [ફકરા ૭, ૫૦ અને ૫૧] [૧૧૨૧-સી-ડી; ૧૧૪૯-એ-બી; ૧૧૪૮-જી-એચ]

૨.૪. ચિહ્નો આદેશની જોગવાઈઓનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈપણ રાજકીય પક્ષને કોઈ ચૂંટણી ચિહ્નનું કાયમી ફાળવણી અથવા ઉપયોગ કરવાનો હક નથી. વિશિષ્ટ ચૂંટણી ચિહ્નની ફાળવણી રાજકીય પક્ષને માત્ર ત્યાં સુધી જ ઉપલબ્ધ રહે છે જ્યાં સુધી તે ચૂંટણી આયોગ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત રાખે છે. માન્યતા પ્રાપ્ત કરવી અને તેની સતતતા દરેક અનુગામી સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષના પ્રદર્શન પર આધારિત છે. તેથી, નવા રચાયેલા રાજકીય પક્ષોને, હક તરીકે, તેઓ દ્વારા કોઈપણ ચૂંટણીમાં ઊભા કરવામાં આવેલા તમામ ઉમેદવારોના હિતાર્થે એક સામાન્ય ચૂંટણી ચિહ્નની વિશિષ્ટ ફાળવણી મેળવવાનો હક નથી. આવા ઉમેદવારોને ચૂંટણી આયોગ દ્વારા સૂચિત કરાયેલા મુક્ત ચિહ્નોમાંથી એક પસંદ કરવો આવશ્યક છે. તેથી, રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઊભા કરવામાં આવેલા તમામ ઉમેદવારોને સામાન્ય ચૂંટણીમાં એક જ ચિહ્ન મળવું જરૂરી નથી. અહીં સુધી કે, એવા અસ્તિત્વમાં રહેલા રાજકીય પક્ષના કેસમાં પણ, જેને અગાઉના કોઈ સમયે માન્યતા પ્રાપ્ત હતી પરંતુ કોઈ સામાન્ય ચૂંટણીમાં તેના અપૂરતા પ્રદર્શનને ધ્યાનમાં લઈને તેણે માન્યતા ગુમાવી હોય, અથવા એવા રાજકીય પક્ષના કેસમાં, જેણે સામાન્ય ચૂંટણી લડી હોય પરંતુ ચિહ્નો આદેશમાં નિર્ધારિત પ્રદર્શનના આવશ્યક ધોરણોને પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ ગયો હોય, તો પરા ૧૦અ માં નિર્દિષ્ટ અવધિ પછીની કોઈપણ અનુગામી ચૂંટણીમાં એવા પક્ષના ઉમેદવારોના વિશિષ્ટ ઉપયોગ

માટે સામાન્ય ચિહ્ન ઉપલબ્ધ રહેશે નહીં. [પરા ૧૯-૨૦] [૧૧૨૮-ઈ-એચ; ૧૧૨૯-અ-બ]

સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ભારતના ચૂંટણી આયોગ ૨૦૦૮ (૧૩) એસ.સી.આર. ૮૪૬ = (૨૦૦૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૩૧૮; ગોલકનાથ વિ. પંજાબ રાજ્ય (૧૯૬૭) ૨ એસ.સી.આર. ૭૬૨; સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને લીગલ રિમેમ્બ્રાન્સર, પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિ. કોર્પોરેશન ઓફ કલકત્તા (૧૯૬૭) ૨ એસ.સી.આર. ૧૭૦; અને બંગાલ ઇમ્યુનિટી કંપની લિમિટેડ વિ. બિહાર રાજ્ય (૧૯૫૫) ૨ એસ.સી.આર. ૬૦૩ — નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૩.૧. ૧૯૮૫ સુધી, ભારતના બંધારણમાં રાજકીય પક્ષોનો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહોતો. બાવનમા સુધારાથી બંધારણમાં દસમું અનુસૂચિ ઉમેરવામાં આવી, જેમાં “રાજકીય પક્ષ” એવો પ્રયોગ આવેલો છે. દસમું અનુસૂચિ રાજકીય પક્ષોના અસ્તિત્વને તથા રાજકીય પક્ષો દ્વારા સંસદના કોઈપણ ગૃહ અથવા રાજ્ય વિધાનમંડળ માટેની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા કરવાની પ્રથાને માન્યતા આપે છે. જોકે, ચૂંટણી પંચે પ્રારંભથી જ રાજકીય પક્ષોના અસ્તિત્વને તથા બંધારણ દ્વારા રચાયેલ ગૃહોમાંથી કોઈપણ એક ગૃહની ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષો દ્વારા ઉમેદવારો ઉભા કરવાની પ્રથાને માન્યતા આપી હતી. [ફરો ૩૯] [૧૧૪૨-ડી-એફ]

વિલિયમ વિ. રોડ્સ ૩૯૩ યુએસ ૨૩ (૧૯૬૮) — નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૩.૨. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(સી) તમામ નાગરિકોને પોતાની પસંદગીના સંગઠનો રચવાનો અથવા તેમના સાથે સંકળાવાનો મૂળભૂત અધિકાર આપે છે. તેથી, તમામ નાગરિકોને પોતાના દ્વારા ધારવામાં આવતા રાજકીય મંતવ્યો અને અભિપ્રાયોની પ્રગતિ માટે સંકળાવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે અને તેઓ પોતાની પસંદગીનો રાજકીય પક્ષ રચી શકે છે અથવા તેમાં જોડાઈ શકે છે. રાજકીય પક્ષ એ નિશ્ચિત સામૂહિક માન્યતાઓનું અનુસરણ કરતા વ્યક્તિઓનું માત્ર એક સંગઠન જ છે. રાજકીય પક્ષો નિઃસંદેહ નાગરિકો નથી, પરંતુ તેમના સભ્યો સામાન્ય રીતે નાગરિકો હોય છે. તેથી, રાજકીય પક્ષો પર લાદવામાં આવેલ કોઈપણ પ્રતિબંધ તેના સભ્યોના મૂળભૂત અધિકારોને સીધી અસર કરશે. [ફકરો ૪૦] [૧૧૪૨-એફ; ૧૧૪૩-એ-સી-ડી]

રોમેશ થાપર વિ. મદ્રાસ રાજ્ય, ૧૯૫૦ એસસીઆર ૫૯૪ = એઆઈઆર ૧૯૫૦ એસસી ૧૨૪ — નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૩.૩. પ્રતીકો અંગેનો આદેશ, જ્યાં સુધી તે માત્ર માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષના ઉમેદવારોના વિશિષ્ટ ઉપયોગ માટે પ્રતીકની ફાળવણી કરવાની જોગવાઈ કરે છે, ત્યાં સુધી તે ચૂંટણી આયોગ પાસેથી માન્યતા પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ ન થયેલા રાજકીય પક્ષોને નિશ્ચિતપણે ગેરલાભમાં મૂકે છે, તથા તે ઉપરાંત રાજકીય પક્ષોના બે વર્ગો પણ સર્જે છે. રાજકીય હેતુઓની પ્રગતિ માટે રાજકીય પક્ષ રચવાનો અથવા તેમાં જોડાવાનો નાગરિકોનો અધિકાર, જે આવા પક્ષને ચૂંટણી લડવાની

બાબતમાં ગેરલાભ હેઠળ રાખવામાં આવે, તો બહુ ઓછો અર્થ ધરાવે છે.

[પરિચ્છેદ ૪૨] [૧૧૪૪-સી-ડી]

શ્રી સાદિક અલી અને અન્ય વિ. ભારતનો ચૂંટણી પંચ, નવી દિલ્હી અને અન્ય. ૧૯૭૨ (૨) એસ.સી.આર. ૩૧૮ = (૧૯૭૨) ૪ એસ.સી.સી. ૬૬૪; અને કન્હૈયા લાલ ઓમર વિ. આર.કે. ત્રિવેદી અને અન્ય. ૧૯૮૫ (૩) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧ = (૧૯૮૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૨૮ — નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૩.૪. દસમી અનુસૂચિ સિવાય, જે સંવિધાનમાં તુલનાત્મક રીતે તાજેતરમાં કરાયેલ ઉમેરો છે, સંવિધાનની અન્ય કોઈ જોગવાઈમાં માન્યતા પ્રાપ્ત હોય કે અમાન્યતા પ્રાપ્ત, રાજકીય પક્ષોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. આર.પી. અધિનિયમ, જેમ તે મૂળરૂપે બનાવવામાં આવ્યો હતો, તેમાં પણ રાજકીય પક્ષ અંગે કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહોતો. “રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગ પ્રથમ વખત આર.પી. અધિનિયમમાં સન ૧૯૮૮માં અધિનિયમ નં. ૧ ના ૧૯૮૮ દ્વારા સુધારો કરીને સમાવેશમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. કલમ ૨(એફ) ઉમેરવામાં આવી, જેમાં “રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. એકસાથે, તે જ સુધારક અધિનિયમ દ્વારા, અધિનિયમમાં ભાગ જઅ ઉમેરવામાં આવ્યો, જેમાં ચૂંટણી આયોગ સમક્ષ રાજકીય પક્ષોની નોંધણી અને એવી નોંધણીથી પ્રાપ્ત થતા લાભો અંગે જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. “માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગ પ્રથમ વખત આ અધિનિયમમાં અધિનિયમ નં. ૨૧

ના ૧૯૯૬ દ્વારા, કલમ ૩૩ના પરંતુકમાં અને કલમ ૩૮ની ઉપકલમ (૨) માં સમાવેશમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ, એવો શબ્દપ્રયોગ કલમ ૩૯અમાં અને કલમ ૭૭ની ઉપકલમ (૧) ની બીજી સ્પષ્ટીકરણમાં, કલમ ૭૮અ અને કલમ ૭૮બમાં, જે અધિનિયમના ભાગ પામ હેઠળ આવે છે, અધિનિયમ નં. ૪૬ ના ૨૦૦૩ દ્વારા સુધારો કરીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હતો. કલમ ૭૮બ(૨) ને જોડાયેલ સ્પષ્ટીકરણ તેમાં ઉલ્લેખિત મર્યાદિત હેતુઓ માટે “અમાન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યા આપે છે. સ્પષ્ટીકરણમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ જોગવાઈ અનામત ચિહ્નના ફાળવણી વિષયક નથી. તેથી, ૧૯૯૬ પછી, ચૂંટણી આયોગ પર કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાની કે માન્યતા ન આપવાની કાયદેસરની અનિવાર્યતા છે, કારણ કે ચૂંટણી આયોગ દ્વારા આપવામાં આવેલી માન્યતાના આધારે જ ઉપરોક્ત જોગવાઈઓ હેઠળ સર્જાયેલા હકો અથવા ફરજો અમલમાં આવે છે. તે બાબતમાં હજી પણ કોઈ સંવિધાનિક અનિવાર્યતા નથી.

[ફક્ટો ૪૫] [૧૧૪૫-ડિ-એચ; ૧૧૪૬-બી-સી]

૩.૫. જોકે, ૧૯૯૬ પછી, આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧, ચૂંટણી આયોગને કેટલાક હેતુઓ માટે કેટલીક રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવા માટે બાધ્ય કરે છે, પરંતુ આ અધિનિયમ એ બાબતના માપદંડો નિર્ધારિત કરતો નથી કે જેના આધારે આવી માન્યતા આપવાની છે. તેણે માત્ર “માન્ય રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યા પ્રતીકો આદેશમાંથી ગ્રહણ કરી છે, અને તેથી ચૂંટણી આયોગને, ચૂંટણી આયોગ યોગ્ય માને તેવી શરતો અને નિયમો પર, કોઈ રાજકીય

પક્ષને માન્યતા આપવી કે ન આપવી તે બાબત પોતાનાં વિવેકાધિકારે છોડી દીધી છે. પરંતુ આર.પી. અધિનિયમમાં કે અન્ય કોઈ કાયદામાં એવી કોઈ જોગવાઈ નથી કે જે ચૂંટણીમાં કોઈ રાજકીય પક્ષના પ્રદર્શનના આધારે તેને માન્યતા આપવાનું ચૂંટણી આયોગને બાધ્ય કરે. [પરા ૪૬] [૧૧૪૬-ડી-ઈ]

૩.૬. આ પ્રમાણે, કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાનો અથવા માન્યતા આપવાનું નામંજૂર કરવાનો હેતુસર ચૂંટણીમાં થયેલા પ્રદર્શનના માપદંડને પસંદ કરવું ચૂંટણી આયોગ માટે કાનૂની રીતે અનિવાર્ય નથી. એમ બન્યું હતું કે આર.પી. અધિનિયમે ચૂંટણી આયોગને આ પ્રક્રિયા હાથ ધરવાની ફરજ મૂકી તે પહેલાં જ ચૂંટણી આયોગે એવો માપદંડ પસંદ કર્યો હતો, અને સંસદે આર.પી. અધિનિયમમાં સુધારો કરતી વખતે ચૂંટણી આયોગની વિધમાન પ્રથાની માત્ર નોંધ લીધી હતી. આજ તારીખે પણ કાયદામાં એવું કંઈ નથી જે ચૂંટણી આયોગને કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા પ્રદાન કરવા માટેના માપદંડોમાં ફેરફાર કરવા રોકે. [ફરો ૪૬] [૧૧૪૬-જી-એચ]

૩.૭. એક વખત લાયક મતદાર, આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની જોગવાઈઓ હેઠળ ચૂંટણી લડવાનો નિર્ણય કરે, તો એવો મતદાર કોઈ રાજકીય પક્ષ દ્વારા પ્રાયોજિત હોય કે ન હોય અને એવો રાજકીય પક્ષ ચૂંટણી આયોગ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત હોય કે ન હોય, તેને ચૂંટણી લડવાથી રોકવાનો કાયદા હેઠળ કોઈ માર્ગ નથી. વધુમાં, એવો દરેક ઉમેદવારને ચિત્રાત્મક ચૂંટણીચિહ્નો ફાળવવા માટે ચૂંટણી આયોગ બંધાયેલો છે. [ફરો ૫૩] [૧૧૪૮-એચ; ૧૧૫૦-એ]

૪.૧. બધી રાજકીય પક્ષો એક જ વર્ગ રચે છે. તેમની પ્રત્યેકની રાજકીય વિચારધારાઓનો પ્રચાર કરવાનો એકસરખો ઉદ્દેશ્ય છે, ભલે વિચારો પોતે એકબીજા કરતા ભિન્ન હોઈ શકે. સમાજના સર્વસામાન્ય હિતાર્થે હોવાનું દર્શાવીને, પોતાની પ્રત્યેક નીતિઓ અમલમાં મૂકવા માટે રાજ્ય સત્તા કબજે કરવાનો પ્રયત્ન તમામ રાજકીય પક્ષોનો હોય છે. ક્ષણિક સફળતા અથવા નિષ્ફળતા આવા રાજકીય પક્ષોના ઉમેદવારો અથવા સભ્યોના બંધારણીય અધિકારો નક્કી કરવાનો આધાર બની શકતી નથી. બંધારણ દ્વારા બાંહેધરી અપાયેલા મૂળભૂત અધિકારોનો ઉપભોગ કોઈ વ્યક્તિની લોકપ્રિયતા અથવા તે વ્યક્તિ દ્વારા ધારિત વિચારની લોકપ્રિયતા પર આધારિત બનાવી શકાતો નથી. નહિતર, તે સ્વાતંત્ર્ય અને મુક્તિનું યથાર્થ વિરોધી બની જાય. બંધારણીય બાંહેધરીઓનો હેતુ અલોકપ્રિય વ્યક્તિઓ, અલ્પસંખ્યકો અને તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો છે. ચૂંટણી આયોગે નક્કી કરેલા ધોરણોને જે રાજકીય પક્ષનું કાર્યપ્રદર્શન પૂર્ણ કરતું ન હોય, તેવા રાજકીય પક્ષના ઉમેદવારોને ચિહ્નનો લાભ ન આપવાથી એવો રાજકીય પક્ષ ચૂંટણી અસરકારક રીતે લડી શકે નહીં, અને પરિણામે કોઈ મંડળને પોતાની રાજકીય માન્યતાઓનો અસરકારક રીતે અનુસરણ કરવાનો અધિકાર નકારાઈ જાય. [પરિચ્છેદ ૫૪] [૧૧૫૦-સી-એચ; ૧૧૫૧-એ-બી]

૪.૨. ચિહ્નો સંબંધિત આદેશમાં કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણ કલમ ૧૪ હેઠળ પરિકલ્પિત ચુકિતસંગત વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતને સંતોષતું નથી. ચિહ્નો સંબંધિત

આદેશ નિશ્ચિતરૂપે કલમ ૧૪ હેઠળ સમાવવામાં આવેલ પ્રતિબંધનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

[પરિચ્છેદો ૪૩, ૫૫-૫૬] [૧૧૫૨-એ; ૧૧૪૫-એ]

૪.૩. કલમ ૧૪ હેઠળના પડકાર સામે કોઈ કાયદો ટકી રહે તે દર્શાવવા માટે માત્ર એટલું પૂરતું નથી કે તે કાયદો વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના બે જૂથો વચ્ચે સમજપાત્ર ભિન્નતાના આધાર પર વર્ગીકરણ કરે છે. તે પણ સ્થાપિત થવું આવશ્યક છે કે આવી ભિન્નતાનો એવો વર્ગીકરણ દ્વારા હાંસલ કરવા ઇચ્છિત હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોય. તેથી, પ્રતીકો અંગેનો આદેશો નીચે મુજબની શરતો સંતોષવી જરૂરી છે: (૧) કલમ ૧૮(૨) અને (૪) હેઠળ નિર્દિષ્ટ હેતુઓમાંથી કોઈ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે રચાયેલ વાજબી પ્રતિબંધ હોવાની કસોટી; અને (૨) વાજબી વર્ગીકરણ હોવાની અને આવા વર્ગીકરણ દ્વારા હાંસલ કરવા ઇચ્છિત હેતુ સાથે સંબંધ હોવાની ઢિ-કસોટીઓ. [ફકરા ૪૨, ૫૬] [૧૧૪૪-ઈ-એફ; ૧૧૫૨-ઈ]

બુધન ચૌધરી વિ. બિહાર રાજ્ય, (૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૧૦૪૫ — પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

૪.૪. ચૂંટણી પંચ દ્વારા પ્રતીક આદેશ મારફતે હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરાયેલ હેતુ મતદાન સમયે મતદારોના મનમાં ગેરસમજ ઊભી ન થાય તે છે. કહેવામાં આવે છે કે આપું પરિણામ ચૂંટણી પંચ દ્વારા એવા રાજકીય પક્ષને માન્યતા ન આપવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, જેના સમર્થકોનું પ્રમાણ તુચ્છ હોય, અને તેથી તેના

ઉમેદવારો માટે વિશિષ્ટ પ્રતીકના અનામતના લાભથી તેને વંચિત રાખવામાં આવે છે. [ફકરો ૫૭] [૧૧૫૨-જી]

જ.૫. સંવિધાનમાં, આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧માં, અથવા અન્ય કોઈ કાયદામાં એવું કશું જ નથી જે કોઈ અમાન્ય રાજકીય પક્ષને ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા કરવા પ્રતિબંધિત કરે. સ્વતંત્ર ઉમેદવારો બાબતે પણ કાનૂની સ્થિતિ એ જ છે. તેથી, ચૂંટણી આયોગ દ્વારા માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, અમાન્ય અથવા અમાન્યતા રદ કરાયેલા રાજકીય પક્ષો અથવા કોઈ પક્ષના સમર્થન વિના સ્વતંત્ર ઉમેદવારો હજુ પણ ચૂંટણી લડી શકે છે. અનરજિસ્ટર્ડ રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરવામાં આવેલા ઉમેદવારો પણ ચૂંટણી લડી શકે છે, કારણ કે આર.પી. અધિનિયમની કલમ ૨૯એ હેઠળનું નોંધણીકરણ રાજકીય પક્ષ માટે ફરજિયાત નથી; એટલું જ કે નોંધણીકરણથી આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧માં રાજકીય પક્ષ માટે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલા કેટલાક લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરોક્ત કોઈપણ શ્રેણીના ઉમેદવારોમાંથી કોઈ એકને ચૂંટણી ચિહ્ન ફાળવવા ચૂંટણી આયોગ બંધાયેલ છે. [ફકરો ૫૮] [૧૧૫૩-બી-ડી]

જ.૬. તેથી, માન્યતા પ્રાપ્ત અને અમાન્યતા પ્રાપ્ત ન થયેલ રાજકીય પક્ષોના વર્ગીકરણ અને આવા વર્ગીકરણ દ્વારા સિદ્ધ કરવા ઇચ્છિત જાહેર કરાયેલા હેતુ વચ્ચે કોઈ ચુકિતસંગત સંબંધ નથી. બીજી તરફ, તે રાજકીય યથાવત્ સ્થિતિ જાળવી રાખવાની સંભાવના ધરાવે છે. [પરા ૫૮] [૧૧૫૩-ઈ]

૪.૭. “લોકશાહી વ્યવસ્થામાં”, જ્યાં બહુમતી શાસન કરે છે, ત્યાં અલ્પસંખ્યકોને રક્ષણ મેળવવાનો હક છે. અન્યથા, અનુચ્છેદ-૧૪ નો આદેશ અર્થહીન બની જાય. બહુમતી અથવા અલ્પસંખ્યકનો દરજ્જો, ભલે તે અત્યંત નગણ્ય અલ્પસંખ્યકનો હોય, માત્ર અસ્થાયી જ હોઈ શકે. વધુમાં, સિમ્બોલિક ઓર્ડર હેઠળના વર્ગીકરણ દ્વારા હાંસલ કરવા માગવામાં આવેલ વૈધ હેતુ શું હતું તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો ન હતો. [પરા ૫૯] [૧૧૫૪-ઈ]

૪.૮. તેથી, એવું ઠરાવવામાં આવે છે કે, પ્રતીક આદેશ, જેટલી હદ સુધી તે “અલ્પ મતદાન પ્રદર્શન” ધરાવતા રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઊભા કરાયેલા ઉમેદવારોને પ્રતીકના વિશિષ્ટ ફાળવણી માટે અનામત રાખવાનો ઇનકાર કરે છે, એટલી હદ સુધી ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ નો ભંગ કરનાર છે. [પરા ૬૦] [૧૧૫૪-જી]

કેસ કાનૂન સંદર્ભ

અલ્તમસ કબીર, ન્યાયમૂર્તિ મુજબ.

૧૯૭૨ (૨) એસસીઆર ૩૧૮ આધાર રાખ્યો પેરા ૭

૧૯૭૮ (૧) એસ.સી.આર. ૩૯૩ ઉલ્લેખિત ફકરો ૮

૧૯૮૩ (૧) એસ.સી.આર. ૭૦૨ આધાર રાખ્યો હતો પરિચ્છેદ ૮

૧૯૮૫ (૩) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧ આધાર રાખ્યો હતો પેરા ૯

૨૦૦૨ (૩) એસ.સી.આર. ૬૯૬ ઉલ્લેખિત પરિચ્છેદ ૧૯

૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ ઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યું છે પરા ૧૯

૨૦૦૬ (૫) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧	ઉલ્લેખિત	પરિચ્છેદ ૨૦
૧૯૬૪ એસસીઆર ૩૩૨	ઉલ્લેખિત	પેરા ૨૧
૧૯૮૫ (૩) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧	ઉલ્લેખિત	પેરા ૨૩
(૧૯૬૨) ૩ એસ.સી.આર. ૮૪૨	ઉલ્લેખિત	પરા ૨૩
૧૯૭૨ (૨) એસસીઆર ૩૧૮	ઉલ્લેખિત	ફકરો ૨૩
૪૨૪ યુએસ ૧ (૧૯૭૬)	ઉલ્લેખિત	પરિચ્છેદ ૨૪
૪૯૧ યુએસ ૩૯૭ (૧૯૮૯)	ઉલ્લેખિત	પરિચ્છેદ ૨૪
૨૦૦૮ (૧૩) એસ.સી.આર. ૮૪૬	આધાર રાખ્યો	પરિચ્છેદ ૨૮
૧૯૯૩ (૧) એસસીઆર ૭૮૬	ઉલ્લેખિત	પરિચ્છેદ ૨૯

ચેલમેશ્વર, ન્યાયાધીશના મતાનુસાર

૧૯૭૨ (૨) એસસીઆર ૩૧૮	ઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યું	પરા ૯
૧૯૮૫ (૩) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧	ઉલ્લેખિત કરવામાં આવેલ	પરિચ્છેદ ૯
૧૯૫૨ એસસીઆર ૨૧૮	વિશિષ્ટ	પરિચ્છેદો ૨૪ અને ૩૭
૧૯૮૨ (૩) એસસીઆર ૩૧૮	વિશિષ્ટ	પરિચ્છેદો ૨૪ અને ૩૭
૨૦૦૮ (૧૩) એસ.સી.આર. ૮૪૬	આધાર રાખ્યો	પરિચ્છેદ ૨૫
(૧૯૬૭) ૨ એસ.સી.આર. ૭૬૨	ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ	પરા ૨૮
(૧૯૬૭) ૨ એસ.સી.આર. ૧૭૦	ઉલ્લેખિત	પરિચ્છેદ ૨૮
(૧૯૫૫) ૨ એસ.સી.આર. ૬૦૩	ઉલ્લેખિત	ફકરો ૨૮

૧૯૭૮ (૨) એસ.સી.આર. ૨૭૨ આધાર રાખ્યો હતો પરિચ્છેદ ૨૮

૨૦૦૩ (૨) એસ.સી.આર. ૧૧૩૬ આધાર રાખ્યો પરિચ્છેદ ૩૭

૩૯૩ યુએસ ૨૩ (૧૯૬૮) સંદર્ભિત કરવામાં આવેલ પરા ૩૭

૧૯૫૦ એસસીઆર ૫૯૪ ઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યું છે પરિચ્છેદ ૪૦

(૧૯૫૫) ૧ એસસીઆર ૧૦૪૫ આધાર રાખ્યો પરા ૫૬

દિવાની મૂળ અધિકારક્ષેત્ર

રિટ અરજી (દીવાની) નં.૫૩૨/૨૦૦૮.

ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ.

સાથે

ડબ્લ્યુ.પી. (સી) નં. ૩૧૫, ૪૨૨ સન ૨૦૦૮ના, એસ.એલ.પી. (સી) નં. ૨૩૪૯૪ સન ૨૦૦૮નો, ડબ્લ્યુ.પી. (સી) નં. ૪૨૬, ૪૪૪, ૪૫૪, ૪૬૩, ૪૪૭, ૧૩૨ સન ૨૦૦૮ના, એસ.એલ.પી. (સી) નં. ૭૩૭૯-૭૩૮૦ સન ૨૦૦૮ના, ડબ્લ્યુ.પી. (સી) નં. ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૨૫, ૧૨૪ અને ૧૨૮ સન ૨૦૧૧ના.

કે.કે. વેણુગોપાલ, રુક્ષાણા ચૌધરી, કર્નલ એડવિન જેસુદાસ, અંકુર તલવાર, એસ. રવિ શંકર, પ્રવીણ સટાલે, રાજીવ શંકર દ્વિવેદી, મનોજ ગોયલ, વજીહ શફીક, ગોપાલ વર્મા, આશુતોષ કુમાર સિંહ, શુભોદીપ રોય, વિશ્વજીત સિંહ, હરિન્દર મોહન સિંહ, નૌશાદ અહમદ ખાન, મહબૂબુલ હસન એલ.,

આફતાબ અલી ખાન, દુષ્યંત સિંહ, આર. નેડુમારન, મીનાક્ષી અરોરા, એસ. રવિ શંકર, અંકુર મિત્તલ, પ્રણવ કુમાર ઝા, સંજય આર. હેગડે, તેનઝિન સેરિંગ, એસ. નિથિન, અનિલ કુમાર મિશ્રા-૧, હરિ શંકર કે., વિકાસ સિંહ જાંગ્રા, રમેશ બાબુ એમ.આર., એન. રાજરામન, મીનાક્ષી અરોરા, એસ.કે. મેંદિરતા, પોલી કાઈડી, વસવ વી., રાકેશ કે. શર્મા, વેંકટેશ્વર રાવ અનુમોલુ, જોગી સ્કારિયા, શર્મિલા ઉપાધ્યાય, લોયર્સ નિટ એન્ડ કો., રમેશ એન. કેસવાણી, રામ લાલ રોય, કેસવાઈ એન્ડ કો. હાજર રહેલ પક્ષકારો માટે.

અદાલતનો ચુકાદો નીચે મુજબ આપ્યો હતો દ્વારા

અત્તમસ કબીર, ન્યાયમૂર્તિ.

૧. રિટ અરજી (દીવાની) નં. ૫૩૨ સન ૨૦૦૮ દેશિયા મુરપોક્કુ દ્રવિડા કળગમ અને કર્નલ એડવિન જેસુદોસ (નિવૃત્ત) દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ચૂંટણી પ્રતીકો (અનામત અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮ માં કરવામાં આવેલા સુધારાની સંવિધાનિક માન્યતાને પડકારવામાં આવી હતી, જેને અત્રે પછી “ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે સૂચના નં. ઓ.એન.૫૬/૨૦૦૦/જ્યૂડ-૩ તારીખ ૧લી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦ દ્વારા, તેમાં રહેલી કલમ ૬ને કલમ ૬એ(૧) અને (૨) તેમજ કલમ ૬બીથી બદલવામાં આવી હતી. તેમાં સંકળાયેલા સામાન્ય મુદ્દાને કારણે, આ અરજીને અન્ય અનેક રિટ અરજીઓ સાથે અંતિમ સુનાવણી માટે લેવામાં આવી હતી. આ

તમામ રિટ અરજીઓમાં સામાન્ય ફરિયાદ તે સુધારા સંબંધિત છે, જે મુજબ રાજ્યમાં રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે, તે પક્ષે રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતોમાંથી ૬% કરતાં ઓછા નહીં એવા મત મેળવેલા હોવા જોઈએ અને સાથે સાથે રાજ્યની વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા ૨ સભ્યો ચૂંટાવી મોકલેલા હોવા જોઈએ.

૨. દેસિયા મુરપોક્કુ દ્રવિડા કઝગમની ફરિયાદ એવી છે કે તેને ભારતના ચૂંટણી આયોગ દ્વારા રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો હતો, જોકે તેણે વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં માન્ય મતમાંથી ૮.૩૩% મત મેળવ્યા હતા. અરજદારોની વધુ ફરિયાદ એવી છે કે ચૂંટણી ચિહ્ન આદેશ, ૧૯૬૮ની કલમ ૬માં કરવામાં આવેલા સુધારાને ધ્યાનમાં લેતાં, એક રાજકીય પક્ષે માત્ર કુલ માન્ય પડેલા મતમાંથી ૬% કરતાં ઓછા નહીં એવા મત મેળવવાના હોય એટલું જ નહીં, પરંતુ રાજ્યની વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા ૨ સભ્યો પણ ચૂંટાવી લાવવા જરૂરી હોવાની શરતના સંયુક્ત પ્રભાવને કારણે તેને માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો હતો. અરજદારોનો કેસ એવો છે કે જરૂરીયાત મુજબ કરતાં વધુ ટકાવારીના મત મેળવ્યા હોવા છતાં, રાજ્યની વિધાનસભામાં ૨ સભ્યો ચૂંટાવી લાવવામાં તે નિષ્ફળ ગયું હોવાથી તેને માન્યતા આપવામાં આવી નહોતી.

૩. રિટ અરજદારોએ રજૂ કરેલો મામલો મૂલવવા માટે, આ તબક્કે જે પૃષ્ઠભૂમિમાં ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ જાહેર કરવામાં આવ્યો તે તરફ નજર કરવી યોગ્ય રહેશે.

૪. સંવિધાન ૨૬મી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦ના રોજ અમલમાં આવ્યા બાદ, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨૪ હેઠળ ચૂંટણી આયોગની રચના કરવામાં આવી હતી. ૩૦મી જુલાઈ, ૧૯૫૧ના રોજ, આયોગે નવી દિલ્હીમાં સર્વભારતીય ધોરણે સંગઠિત ૭ સ્થાપિત રાજકીય પક્ષો સાથે પરિષદ યોજી હતી અને ભારતમાં સર્વત્ર તેઓમાંના દરેકને વિશિષ્ટ પ્રતીક ફાળવવાની શક્યતાઓ અંગે ચર્ચા કરી હતી. વિચારવિમર્શ દરમિયાન, હાજર રહેલાઓ સામાન્ય રીતે આ બાબતે સંમત થયા હતા કે સંસદીય તેમજ વિધાનસભાની બંને પ્રકારની ચૂંટણીઓ માટે, પક્ષના તમામ ઉમેદવારો માટે સમગ્ર ભારતમાં એકસરખાં પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. સાથે સાથે ચર્ચા માટે આ પ્રશ્ન પણ આવ્યો હતો કે જ્યાં અનેક મતવિસ્તારોમાંની કોઈ એક બેઠક અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામત રાખવામાં આવી હોય, ત્યાં કોઈ પક્ષને સંબંધિત ઉમેદવારોને તે પક્ષનું પ્રતીક ફાળવવામાં આવશે કે નહીં. ઉક્ત ચર્ચાઓના પરિણામે, ચૂંટણી આયોગે અનેક પક્ષોને રાષ્ટ્રીય અથવા બહુ-રાજ્ય પક્ષો તરીકે તત્કાલીન ધોરણે માન્યતા આપી હતી અને તેમના નામોની સામે દર્શાવ્યા મુજબ તેમને પ્રતીકો ફાળવ્યા હતા.

૫. ૧૯૫૧-૫૨માં ચૂંટણી આયોગ દ્વારા યોજાયેલી પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણીમાંથી પ્રેરણા લેતાં, ચૂંટણી આયોગે એવી પક્ષોમાંથી માન્યતા પાછી ખેંચવાનો નિર્ણય કર્યો, જેઓનું મતદાન પ્રદર્શન વધુ માન્યતા મેળવવા યોગ્ય એવા ધોરણોથી ઘણું નીચું હતું. તેમ છતાં, કેટલાક પક્ષો નવા હતા અને ચૂંટણી

પહેલાં સંપૂર્ણપણે સંગઠિત ન હતા, તે હકીકતને યોગ્ય માન્યતા આપતાં, આયોગે માન્યતા આપવાના લઘુત્તમ ધોરણ તરીકે ચૂંટણીમાં પડેલા માન્ય મતોના ૩% નક્કી કર્યા. રાષ્ટ્રીય પક્ષોના મામલે, આ ટકાવારીની ગણતરી લોકસભાની ચૂંટણીમાં પડેલા મતોના સંદર્ભે કરવામાં આવતી હતી, જ્યારે રાજ્ય પક્ષોના મામલે, રાજ્ય વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં પડેલા મતો વિચારવા યોગ્ય પરિબળો હતા. નિર્ધારિત કરાયેલા ધોરણોના પરિણામે, માત્ર ૪ રાજકીય પક્ષો ૪ રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા પાત્ર રહ્યા, એટલે કે: (૧) ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ; (૨) ઓલ ઇન્ડિયા ભારતીય જનસંઘ; (૩) કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા; અને (૪) પ્રજા સમાજવાદી પાર્ટી, અને બાકીના તમામ પક્ષોએ તેમની માન્યતા ગુમાવી. આવી માન્યતા જાળવી રાખવા માટેના ધોરણો ચૂંટણી આયોગ દ્વારા અનુક્રમે ૧૯૫૭ અને ૧૯૬૨માં યોજાયેલી બીજી અને ત્રીજી સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં લાગુ રાખવામાં આવ્યા, પરંતુ ત્રીજી સામાન્ય ચૂંટણી પછી આયોગે લઘુત્તમ ધોરણ ૩ થી વધારી ૪% કર્યું. ૧૯૬૭માં યોજાયેલી ચોથી સામાન્ય ચૂંટણી પછી પણ ચૂંટણી આયોગ દ્વારા એ ૪ સૂત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

૬. ૧૯૬૭માં ચોથી સામાન્ય ચૂંટણીઓ યોજાયા બાદ, ચૂંટણી પંચે ચૂંટણીના સંચાલનમાં રાજકીય પક્ષોની માન્યતા સંબંધિત અત્યાર સુધી અનુસરાતી જોગવાઈઓ અને પ્રક્રિયાને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પંચનું એવું મત હતું કે રાજકીય પક્ષોની માન્યતા અને તેમની કામગીરી સંબંધિત જોગવાઈઓનું સંહિતીકરણ કરવું જરૂરી હતું, તેમજ માન્યતા માટે પૂર્વશરત તરીકે

રાજકીય પક્ષોના નોંધણીની જોગવાઈ કરવી પણ આવશ્યક હતી. તે અનુસંધાને, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪ દ્વારા તેને પ્રદાન કરાયેલી સત્તાઓનો, તથા લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૨૯અ અને ચૂંટણી આયરણ નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૫ અને ૧૦ તથા તેમાં નિહિત અન્ય સત્તાઓનો સહવાચન કરીને, ભારતના ચૂંટણી પંચે ચૂંટણી ચિહ્નો (અનામત અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮ બનાવ્યો અને પ્રખ્યાપિત કર્યો, જે આ બાબતોમાં સાંભળવામાં આવતા પ્રશ્નોના કેન્દ્રસ્થાને છે.

૭. ઉપરોક્ત આદેશની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યા મુજબ, તે સંસદીય અને વિધાનસભા મતવિસ્તારોમાં ચૂંટણી પ્રસંગે ચિહ્નોની નિર્દેશ, અનામત, પસંદગી અને ફાળવણી માટે; તે સંબંધે રાજકીય પક્ષોની માન્યતા માટે; તેમજ તે સંબંધિત બાબતો માટે પ્રખ્યાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. તે દરેક રાજ્યની લોકસભા અને વિધાનસભાની ચૂંટણીઓની શુદ્ધતા જળવાઈ રહે તે હિતમાં તથા આવી ચૂંટણીઓ ન્યાયસંગત અને અસરકારક રીતે યોજાય તે હિતમાં પણ પ્રખ્યાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. ચૂંટણી ચિહ્ન આદેશ પ્રખ્યાપિત થયા પછી, તેની કેટલીક જોગવાઈઓને તેમની બંધારણીય માન્યતાના આધારે પડકારવામાં આવી હતી. ઉઠાવવામાં આવેલ પ્રશ્નોમાંનો એક પ્રશ્ન એવો હતો કે, ઉપરોક્ત આદેશ હેઠળ, ચૂંટણી આયોગે તેની કલમ ૧૫ માં સમાવિષ્ટ સત્તાઓ પોતામાં ન્યૂનિત કરી શકી હોત કે નહીં, જેમાં માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષના વિભાજિત જૂથો અથવા પ્રતિસ્પર્ધી ગઠો, જેમાંથી દરેક પોતે મૂળ પક્ષ હોવાનો દાવો કરતો હતો, તેમના

સંબંધિત વિવાદોનો નિકાલ કરવાની સત્તા પોતાને માટે અનામત રાખવામાં આવી હતી. આયોગનો નિર્ણય તમામ પ્રતિસ્પર્ધી ગઠો અને જૂથો પર બાધ્યકારક બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઉક્ત પ્રશ્નનો નિર્ણય આ અદાલત સમક્ષ શ્રી સાદિક અલી અને અઝ. વિ. ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા, ન્યૂ દિલ્હી અને અન્ય [(૧૯૭૨) ૪ એસ.સી.સી. ૬૬૪] ના પ્રકરણમાં આવ્યો હતો, અને આ અદાલતની ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે કલમ ૧૫ નો હેતુ ચિહ્ન આદેશના મુખ્ય હેતુઓ અને ઉદ્દેશ્યોને કાર્યરત કરવો અને તેમને અનુસાધન આપવાનો હતો. એવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે આ કલમનો આશય એવો હતો કે રાજકીય પક્ષમાં બે અથવા તેથી વધુ જૂથો વચ્ચે વિવાદ ઊભો થવાના કારણે, તે રાજકીય પક્ષ માટે અનામત રાખવામાં આવેલા ચિહ્નની ફાળવણી સંબંધિત ચૂંટણી ચિહ્ન આદેશની સમગ્ર યોજના નિષ્ફળ ન જાય તેની ખાતરી કરવામાં આવે. આ અદાલતે આ હકીકતનો નોંધ લીધો હતો કે ચિહ્નોની ફાળવણી બાબતે ચૂંટણીના સંચાલન નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૫ અને ૧૦ દ્વારા ચૂંટણી આયોગને સંપૂર્ણ સત્તાઓ સોંપવામાં આવી હતી, જેઓની માન્યતાને પડકારવામાં આવી નહોતી. તેથી, આ અદાલત આ નિષ્કર્ષે આવી હતી કે આવા વિવાદોનો નિકાલ કરવાની સત્તા આયોગમાં ન્યૂનિત કરવામાં આવી હતી તે હકીકત, ઉક્ત કલમની કાનૂની માન્યતા પર પ્રહાર કરવા માટે માન્ય આધાર બની શકતી નથી. કારણ કે ઉક્ત નિર્ણયનો પણ પક્ષકારોના વિદ્વાન વકીલશ્રીઓએ

વિસ્તૃત રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી અમે આ ચુકાદામાં આગળના તબક્કે તેના પર ફરીથી આવશું.

૮. આ જ દષ્ટિકોણ આ અદાલતે ઓલ પાર્ટી હિલ લીડર્સ' કોન્ફરન્સ, શિલોંગ વિ. કેપ્ટન ડબલ્યુ.એ. સાંગમા અને અન્ય [(૧૯૭૭) ૪ એસ.સી.સી. ૧૬૧] તથા રૂપ લાલ સાથી વિ. નછત્તર સિંહ ગિલ [(૧૯૮૨) ૩ એસ.સી.સી. ૪૮૭] માં પણ વ્યક્ત કર્યો હતો, જેમાં, સિમ્બોલ્સ ઓર્ડરની કલમ ૧૩ની જોગવાઈઓ પર વિચાર કરતી વખતે, આ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે ઉમેદવારોની સ્થાપના કરવાની પ્રક્રિયા સંબંધિત વિવાદ, લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૧૦૦(૧)(ડી)(૪) હેઠળ ચૂંટણી અરજીનો વિષય બની શકે છે.

૯. ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ હેઠળ ચૂંટણી આયોગની સત્તાને સમૂહરૂપે પણ આ અદાલત સમક્ષ કનહિયા લાલ ઓમર વિ. આર.કે. ત્રિવેદી અને અન્ય [(૧૯૮૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૨૮] માં પડકારવામાં આવી હતી, જેમાં અરજદાર તરફથી એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે ઉક્ત આદેશ, ધારાસભાત્મક સ્વરૂપનો હોવાને કારણે, ચૂંટણી આયોગ દ્વારા જારી કરી શકાય એવો નહોતો, કારણ કે સંસદીય અને વિધાનસભા મતવિસ્તારોમાં ચૂંટણી દરમિયાન ઉમેદવારો દ્વારા પસંદ કરી શકાય એવા ચિહ્નોની નિર્દિષ્ટતા, અનામત, પસંદગી અને ફાળવણી અંગે એવો આદેશ બહાર પાડવાની સત્તા કાયદા દ્વારા તેને સોંપવામાં આવી નહોતી. એવું પણ દલીલ કરવામાં આવ્યું હતું કે બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૨૪, જે સંસદ અને વિધાનસભાઓ માટેની તમામ ચૂંટણી ઉપર દેખરેખ, દિશાનિર્દેશ અને

નિયંત્રણની સત્તા આયોગમાં નિહિત કરે છે, તેને આયોગને ચિહ્નો આદેશ બહાર પાડવાની સત્તા અર્પણ કરે છે એમ અર્થઘટિત કરી શકાય નહીં. ઉક્ત દલીલને નામંજૂર કરતાં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪ માં “ચૂંટણી” શબ્દનો ઉપયોગ વ્યાપક અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે જેથી તેમાં ચૂંટણીની સમગ્ર પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય, જે અનેક તબક્કાઓથી બનેલી છે અને જેમાંથી કેટલાકનો તે પ્રક્રિયાના પરિણામ પર મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ હતો, અને એવો દરેક માપદંડ, જે આચારસંહિતા નિર્ધારિત કરતો હોય, તેને કદી પણ કાયદેસર વ્યવસ્થા અથવા સોંપાયેલ ધારાસભાત્મક વ્યવસ્થાના દરજ્જે ઉન્નત કરી શકાય નહીં. એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે કેટલીક સત્તાઓ અથવા વ્યક્તિઓ એવી હોઈ શકે છે કે જે આચરણના નિયમોના સ્ત્રોત હોય, છતાં એક જ સમયે તેમને કડક અર્થમાં કાયદો બનાવવાની હકદાર સત્તાઓ અથવા વ્યક્તિઓ સમકક્ષ ગણાવી શકાય નહીં.

૧૦. અહીં અગાઉ દર્શાવ્યા મુજબ, અરજદાર રાજકીય પક્ષ, દેસિયા મુરપોક્કુ ઢ્રવિડા કઝગમ, જેને આગળ “ડી.એમ.ડી.કે.” તરીકે ઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યો છે, તેને માન્ય મતોના ૮.૩૩% મત પ્રાપ્ત થયા હોવા છતાં, ભારતના ચૂંટણી આયોગ દ્વારા રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી નહોતી, કારણ કે ૨૦૦૦માં ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશમાં કરાયેલા સુધારાના બળે, માન્યતા મેળવવા માટે ડી.એમ.ડી.કે. માટે રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતોમાં ઓછામાં ઓછા ૬%

મત મેળવવા અને રાજ્ય વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો ચૂંટાવી લાવવાના જરૂરી હતા।

૧૧. રિટ અરજીકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા શ્રી કે.કે. વેણુગોપાલ, વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવે તે માટેની શરત મૂળતઃ ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮ ની કલમ ૬ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી, જે નીચે મુજબ જોગવાઈ કરે છે:

“૬(૨). કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્યમાં માન્ય રાજકીય પક્ષ તરીકે ગણવામાં આવશે, ત્યારે અને ત્યારે જ, જ્યારે તે પક્ષ દ્વારા ઉપખંડ (એ) માં નિર્દિષ્ટ શરતો પૈકીની શરતો પૂર્ણ કરવામાં આવી હોય અથવા ઉપખંડ (બી) માં નિર્દિષ્ટ શરત પૂર્ણ કરવામાં આવી હોય, અને અન્યથા નહીં; એટલે કે—

(એ) કે એવો પક્ષકાર—

(એ) સતત પાંચ વર્ષની અવધિ માટે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલ રહ્યો છે; અને

(બી) એ, તે રાજ્યમાં લોકસભા માટેની, અથવા, પરિસ્થિતિ મુજબ, હાલ અસ્તિત્વમાં રહેલી અને કાર્યરત વિધાનસભા માટેની સામાન્ય ચૂંટણીમાં, પરત મોકલ્યા છે — એટલે કે (૧) રાજ્યમાંથી ચૂંટાયેલા તે ગૃહના દર પરચીસ સભ્યો દીઠ અથવા તે સંખ્યાના કોઈપણ અપૂર્ણાંક દીઠ લોકસભામાં ઓછામાં ઓછો એક સભ્ય;

અથવા (૨) તે રાજ્યની વિધાનસભાના દરેક ત્રીસ સભ્યો દીઠ અથવા તે સંખ્યાના કોઈ અંશ દીઠ ઓછામાં ઓછો એક સભ્ય;

(બી) કે રાજ્યમાં હાઉસ ઓફ ધ પિપલને, અથવા પરિસ્થિતિ પ્રમાણે, વિધાનસભાને થયેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં, હાલ અસ્તિત્વમાં અને કાર્યરત એવી, તેવા પક્ષ દ્વારા ઉભા કરવામાં આવેલા તમામ ચૂંટણી લડનાર ઉમેદવારો દ્વારા મેળવાયેલા માન્ય મતોની કુલ સંખ્યા (તે મતવિસ્તારમાંના તેવા દરેક ચૂંટણી લડનાર ઉમેદવારના માન્ય મતોને બાદ કરતાં, જે ચૂંટાયો નથી અને જેણે તે મતવિસ્તારમાં તમામ ચૂંટણી લડનાર ઉમેદવારો દ્વારા મેળવાયેલા માન્ય મતોની કુલ સંખ્યાના ઓછામાં ઓછા એક-બારમા ભાગ જેટલા મત મેળવ્યા નથી), રાજ્યમાં આવી સામાન્ય ચૂંટણીમાં તમામ ચૂંટણી લડનાર ઉમેદવારો દ્વારા મેળવાયેલા માન્ય મતોની કુલ સંખ્યાના ચાર ટકા કરતાં ઓછી નથી (જેમાં તેવા ચૂંટણી લડનાર ઉમેદવારોના માન્ય મતોનો પણ સમાવેશ થાય છે જેઓએ તેમની જમા રકમ જમ કરાવી છે).”

૧૨. શ્રી વેણુગોપાલે રજૂ કર્યું કે ઉક્ત શરતો ૧૯૬૮થી ૧૯૯૭ સુધી અમલમાં રહી, જ્યારે રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવા માટે કલમ ૬(૨)(બી) માં નિર્ધારિત શરતોમાં ભારતના ચૂંટણી આયોગે તેની સૂચના નં. ૫૬/૯૭ જડ ૩, તારીખ ૧૫.૧૨.૧૯૯૭ દ્વારા સુધારો કર્યો, જેમાં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી:

“૬(૨). કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્યમાં માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ તરીકે ત્યારે જ ગણવામાં આવશે, જ્યારે અને માત્ર ત્યારે જ તે પક્ષ દ્વારા ઉપખંડ (એ) માં નિર્દિષ્ટ શરતો પૈકીની કોઈ એક, અથવા ઉપખંડ (બી) માં નિર્દિષ્ટ શરત, પૂર્ણ કરવામાં આવી હોય; અન્યથા નહીં; તે કહેવા અર્થે:—

(એ) કે એવો પક્ષકાર—

(એ) સતત પાંચ વર્ષના સમયગાળા માટે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં સંલગ્ન રહ્યો છે; અને

(બી) તે રાજ્યમાં લોકસભા માટે, અથવા, પ્રસંગોપાત, તત્કાલ અસ્તિત્વમાં રહેલી અને કાર્યરત વિધાનસભા માટે યોજાયેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં, પરત મોકલ્યા છે— કાં તો (૧) તે રાજ્યમાંથી ચૂંટાયેલા તે ગૃહના દર પચ્ચીસ સભ્યો દીઠ અથવા તે સંખ્યાના કોઈપણ અપૂર્ણાંક દીઠ ઓછામાં ઓછો એક સભ્ય લોકસભામાં;

અથવા (૨) તે રાજ્યની વિધાનસભામાં તે વિધાનસભાના દર ત્રીસ સભ્યો માટે અથવા તે સંખ્યાના કોઈપણ અંશ માટે ઓછામાં ઓછા એક સભ્ય;

(બી) કે આવા પક્ષ દ્વારા રાજ્યમાં લોકસભા માટે, અથવા, જે લાગુ પડે તે પ્રમાણે, વિધાનસભા માટે યોજાયેલી સામાન્ય ચૂંટણીમાં ઊભા રાખવામાં આવેલા તેના તમામ સ્પર્ધાત્મક ઉમેદવારોને મળેલા માન્ય મતોની કુલ સંખ્યા, તેવા સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજ્યમાં તમામ સ્પર્ધાત્મક ઉમેદવારોને મળેલા માન્ય મતોની કુલ સંખ્યાના છ ટકા કરતાં ઓછી ન હોય.

૨(એ) ઉપખંડ (૨) ના ખંડ (બી) માં સમાવાયેલ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્યમાં માન્ય રાજકીય પક્ષ તરીકે ગણવામાં આવશે, જો લોકોના ગૃહની સામાન્ય ચૂંટણીમાં અથવા, જેવો પ્રસંગ હોય તે મુજબ, ચૂંટણી ચિહ્ન (અનામત અને ફાળવણી) (સુધારા) આદેશ, ૧૯૯૭ ના પ્રારંભ સમયે અસ્તિત્વમાં રહેલી અને કાર્યરત રાજ્યની વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં, એવા પક્ષ દ્વારા ઉભા કરવામાં આવેલા અને ચૂંટણી લડનાર તમામ ઉમેદવારોને મળેલા માન્ય મતોની કુલ સંખ્યા (પરંતુ એવા દરેક ઉમેદવારને, જે કોઈ મતવિસ્તારમાં ચૂંટાયો નથી અને જેને તે મતવિસ્તારમાં ચૂંટણી લડનાર તમામ ઉમેદવારોને મળેલા કુલ માન્ય મતોના ઓછામાં ઓછા બારમા ભાગ જેટલા માન્ય મત મળ્યા નથી, તેવા ઉમેદવારના માન્ય મતોને બાદ કરતાં), તે રાજ્યમાં આવી સામાન્ય ચૂંટણીમાં ચૂંટણી લડનાર તમામ ઉમેદવારોને મળેલા કુલ માન્ય મતોની સંખ્યાના ૪% કરતાં ઓછી ન હોય (જેમાં તેમની જામીનરકમ જમ થયેલ એવા ચૂંટણી લડનાર ઉમેદવારોને મળેલા માન્ય મતોનો પણ સમાવેશ થાય છે).”

૧૩. ઉપરોક્ત અધિસૂચનાના બળે, કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે મેળવવાના મતની લઘુત્તમ ટકાવારી ૪%માંથી વધારીને ૬% કરવામાં આવી, પરંતુ બેઠકોની સંખ્યા અથવા મતની ટકાવારી અંગેના અન્ય માપદંડ યથાવત્ રાખવામાં આવ્યા. માત્ર તેના ઉમેદવારો દ્વારા મેળવવામાં આવેલ મતની ટકાવારીના આધારે રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવા સંબંધિત ઉક્ત શરતોમાં ફરીથી ભારતના ચૂંટણી આયોગે તેની અધિસૂચના નં.

૫૬/૨૦૦૦/૪૬-૩, તા. ૧.૧૨.૨૦૦૦ દ્વારા સુધારો કર્યો, જેમાં માપદંડ નીચે મુજબ બદલવામાં આવ્યો હતો:

“કબી. રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા માટેની શરતો— રાષ્ટ્રીય પક્ષ સિવાયનો રાજકીય પક્ષ, કોઈ રાજ્યમાં અથવા રાજ્યોમાં, ત્યારે જ અને માત્ર ત્યારે જ, માન્ય રાજ્ય પક્ષ તરીકે ગણવામાં આવશે, જો—

અથવા (એ) (૧) લોકસભા માટે, અથવા સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભા માટે, થયેલી છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં તેના દ્વારા ઉભા કરવામાં આવેલા ઉમેદવારોએ, તે સામાન્ય ચૂંટણીમાં તે રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતોમાં ઓછામાં ઓછા છ ટકા મત પ્રાપ્ત કર્યા હોય; અને

(૨) ઉપરાંત, તેણે તે વિધાનસભાની છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજ્યની વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો પરત કર્યા છે;

અથવા (બી) તે રાજ્યની વિધાનસભામાં બેઠકોની કુલ સંખ્યામાંથી ઓછામાં ઓછી ત્રણ ટકા બેઠકો જીતે, જેમાં એક-અડધાથી વધુ કોઈપણ ભિન્નાંકને એક ગણવામાં આવશે, અથવા ઉપરોક્ત સામાન્ય ચૂંટણીમાં સભામાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ બેઠકો જીતે, જે પૈકી જે વધુ હોય તે.”

૧૪. રજૂ કરવામાં આવ્યું કે ડી.એમ.ડી.કે.ની રચના ૧૪.૮.૨૦૦૫ના રોજ એક રાજકીય પક્ષ તરીકે કરવામાં આવી હતી અને તે ભારતના ચૂંટણી પંચ સમક્ષ જન પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૨૯એ હેઠળ નોંધાયેલ હતો, જેને હવેથી “૧૯૫૧નો અધિનિયમ” તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે, અને તેની રચના

બાદ માત્ર ૮ મહિનામાં જ તેણે ૨૦૦૬ની તમિલનાડુ વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં ૨૩૪માંથી ૨૩૨ મતવિસ્તારોમાં ચૂંટણી લડી હતી. અપરીચિત પક્ષ હોવાને કારણે, ઉમેદવારોને ૨૨૪ મતવિસ્તારોમાં “નગારા” ચિહ્ન ફાળવવામાં આવ્યું હતું, જ્યારે છ મતવિસ્તારોમાં તેના ઉમેદવારોને “ઘંટ” ચિહ્ન અને ૨ મતવિસ્તારોમાં “વીંટી” ચિહ્ન આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રી વેણુગોપાલે ૨જૂ કર્યું કે જણાવેલ ચૂંટણીઓમાં ડી.એમ.ડી.કે.ના તમામ ઉમેદવારોએ કુલ માન્ય મતોની સંખ્યાના ૮.૩૩% મત પ્રાપ્ત કર્યા હતા, જ્યારે પ્રથમ અને દ્વિતીય રાજકીય પક્ષોએ અનુક્રમે ૩૧.૪૪% અને ૩૦.૯૨% મત મેળવ્યા હતા. ઉપરોક્ત સિવાય, પક્ષના અધ્યક્ષ શ્રી વિજયકાંત વિરુધાચલમ વિધાનસભા મતવિસ્તારમાંથી વિધાનસભાની ચૂંટણી જીતી ગયા હતા અને તેથી કુલ માન્ય મતોના ૮.૩૩% મત પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત તમિલનાડુ વિધાનસભામાં એક ઉમેદવારને ચૂંટાઈ મોકલ્યો હતો.

૧૫. શ્રી વેણુગોપાલે ૨જૂ કર્યું કે ભારતના ચૂંટણી આયોગ દ્વારા કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવા માટે નક્કી કરાયેલું માપદંડ, જેના મુજબ રાજ્ય પક્ષે સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬% મત મેળવવાના અને તે ઉપરાંત ઉક્ત રાજ્યની ચૂંટણીમાં ઓછામાં ઓછા બે સભ્યોને ચૂંટાવી લાવવાના હોવા જોઈએ, તે કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવા માટેની ભૂલભરેલી પદ્ધતિ હતી, કારણ કે કોઈ નિશ્ચિત સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજ્યમાં સર્વાધિક મત મેળવનારો રાજકીય પક્ષ જ હંમેશા

સામાન્ય ચૂંટણી જીતી ગયો હોય એવું જરૂરી નહોતું. વર્ષ ૨૦૦૬માં તમિલનાડુમાં યોજાયેલી ૧૩મી વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં, ડી.એમ.કે.એ ૮,૭૨૮,૭૧૬ મત મેળવ્યા હોવા છતાં ૯૬ બેઠકો જીતી હતી, જ્યારે એ.આઈ.એ.ડી.એમ.કે.એ ૧૦,૭૬૮,૫૫૯ મત મેળવ્યા હોવા છતાં માત્ર ૬૧ બેઠકો જીતી હતી; એટલે કે, ડી.એમ.કે.ને મળેલા મતોની સરખામણીએ એક કરોડથી વધુ મત મેળવ્યા હોવા છતાં, એ.આઈ.એ.ડી.એમ.કે.ને ડી.એમ.કે.ની ૯૬ બેઠકો સામે માત્ર ૬૧ બેઠકો મળી હતી. એ જ રીતે, વર્ષ ૧૯૮૯માં તમિલનાડુમાં યોજાયેલી ૯મી લોકસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં, ડી.એમ.કે.એ ૭૦,૩૮,૮૪૯ મત મેળવ્યા હોવા છતાં એકપણ બેઠક જીતી નહોતી, જ્યારે એ.આઈ.એ.ડી.એમ.કે.એ મતોની સંખ્યાના લગભગ અડધા, એટલે કે ૪૫,૧૮,૬૪૯ મત મેળવ્યા હોવા છતાં, તમિલનાડુમાંથી લોકસભાની બધી બેઠકો જીતી લીધી હતી. તેવી જ રીતે, વર્ષ ૧૯૯૧માં યોજાયેલી ૧૦મી લોકસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં અને વર્ષ ૨૦૦૪માં યોજાયેલી ૧૪મી લોકસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં, અનુક્રમે ૧૯૯૧માં એ.આઈ.એ.ડી.એમ.કે.એ અને ૨૦૦૪માં ડી.એમ.કે.એ પ્રતિસ્પર્ધી જૂથ કરતાં ઓછા મત મેળવ્યા હોવા છતાં લોકસભાની બધી બેઠકો જીતી હતી. ઉપરોક્ત હકીકતો અને આંકડાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, શ્રી વેણુગોપાલે રજૂ કર્યું કે કોઈ રાજ્યમાં રાજકીય પક્ષોને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવા માટે ભારતના ચૂંટણી આયોગે અપનાવેલ માપદંડ આવી માન્યતા આપવાની બાબત નક્કી કરવા માટે યોગ્ય સૂચક નહોતું.

૧૬. શ્રી વેણુગોપાલે રજૂ કર્યું કે કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાથી તેને ચૂંટણીચિહ્નના વિશિષ્ટ અનામત રાખવા અને ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે અન્યથા એક જ રાજકીય પક્ષના વિવિધ ઉમેદવારોને જુદા જુદા ચિહ્નો ફાળવવામાં આવે તો મતદારોના મનમાં ગૂંચવણ ઊભી થવી અનિવાર્ય હતી. વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે ચૂંટણી દરમિયાન જીતેલી બેઠકો અને મળેલા મતોના ટકાવારીના આધારે પક્ષોને માન્યતાપ્રાપ્ત અને અમાન્યતાપ્રાપ્ત પક્ષોમાં વર્ગીકૃત કરવું અયોગ્ય અને મનસ્વી છે અને જે હેતુ સિંદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેની સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી. શ્રી વેણુગોપાલે રજૂ કર્યું કે ચૂંટણીચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ હેઠળ અમાન્યતાપ્રાપ્ત પક્ષોને ભોગવવો પડતો વધુ એક ગેરલાભ એ છે કે અનુવર્તી ચૂંટણીઓમાં તેમને ચિહ્નોના સંદર્ભે કોઈ પ્રાથમિકતા મળતી નથી અને ઘણીવાર તેઓએ અગાઉની ચૂંટણીમાં જે ચિહ્નોનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે જ ચિહ્નો અન્ય ઉમેદવારોને આપવામાં આવતા હોવાથી તેવા ઉમેદવારોને લાભ થાય છે અને સંબંધિત પક્ષને ગેરલાભ થાય છે.

૧૭. શ્રી વેણુગોપાલે વધુમાં દલીલ કરી હતી કે ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮ના પરિચ્છેદ ૬(બી)થી રાજકીય પક્ષોને મુશ્કેલી ઊભી થતી હતી, કારણ કે તેમાં અન્ય શરતો સાથે જોડીને બે શરતો લાદવામાં આવી હતી, જે અત્યંત અસંગત હતી, અને તેથી તે રદ કરવામાં આવવા પાત્ર હતો.

૧૮. શ્રી મનોજ ગોયલ, વિદ્વાન વકીલ, જેઓ વર્ષ ૨૦૦૯ ની એસ.એલ.પી. (સી) નં. ૨૩૪૯૪ અને વર્ષ ૨૦૦૯ ની રિટ અરજી (સી) નં. ૪૨૬

માં અરજદારો તરફેથી હાજર રહ્યા હતા, તેમણે શ્રી વેણુગોપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનો પુનરોચ્ચાર કર્યો અને રજૂ કર્યું કે, અમાન્યતાપ્રાપ્ત ન થયેલા રાજકીય પક્ષોના ઉમેદવારોને સામાન્ય ચૂંટણીચિહ્ન ન આપીને, આવા પક્ષોની વૃદ્ધિને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન ભારતના ચૂંટણી પંચ દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યો હતો. એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે, જે પક્ષો પાસે સામાન્ય ચૂંટણીચિહ્ન ન હતું તેઓ અન્ય અમાન્યતાપ્રાપ્ત ન થયેલા રાજકીય પક્ષોની સરખામણીએ ગેરલાભમાં રહેતા હતા, કારણ કે પક્ષના ઉમેદવારો અને રાજકીય પક્ષો પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં તેમના ચિહ્નો દ્વારા ઓળખાતા હતા. એવો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો કે ભારતીય જનતા પાર્ટી જેવા રાજકીય પક્ષને તેના “કમળ” ચિહ્નથી ઓળખવામાં આવતો હતો, જ્યારે બહુજન સમાજ પાર્ટીને તેના “હાથી” ચિહ્નથી ઓળખવામાં આવતી હતી. તે જ રીતે, અન્ય પક્ષોને પણ તેમના ચૂંટણીચિહ્નો દ્વારા ઓળખ મેળવવાનો હક હતો, અન્યથા તેનું પરિણામ વૈરભાવપૂર્ણ ભેદભાવરૂપ થતું હતું. વધુમાં એવો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો કે, તમામ ઉમેદવારોને સમાન તકોવાળો માદાન ઉપલબ્ધ થાય તે માટે દરેક પક્ષને એક સામાન્ય ચૂંટણીચિહ્ન સાથે સંકળાવવું આવશ્યક હતું, જેથી મતદારના મનમાં તે કોને અથવા કયા પક્ષને મત આપી રહ્યો છે તે અંગેનો કોઈ ગૂંચવારો રહે નહીં.

૧૯. શ્રી ગોયલે રજૂ કર્યું કે યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. એસોસિયેશન ફૉર ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ્સ અને અન્ય [(૨૦૦૨) ૫ એસ.સી.સી. ૨૯૪] માં, કોઈપણ અસ્પષ્ટતા વિના એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું કે મતદારને ઉમેદવારોના

પૂર્વવૃત્તો જાણવાનો અધિકાર છે, જે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) ની વ્યાખ્યા પર આધારિત છે, અને જે મુજબ વાક્ સ્વાતંત્ર્ય અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારોના સંબંધિત પૂર્વવૃત્તો જાણવાનો મૂળભૂત અધિકાર સમાવેશ પામે છે. વધુમાં એ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે ઉક્ત નિર્ણયનું પુનરોચ્ચાર આ અદાલતે પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પી.યુ.સી.એલ.) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [(૨૦૦૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૯૯] માં આપેલા નિર્ણયમાં કર્યું હતું.

૨૦. ત્યારબાદ શ્રી ગોયલે દલીલ કરી કે આ મામલામાં ઊભા થયેલા પ્રશ્નો જેવા જ પ્રશ્નો કુલદીપ નાયર અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય [(૨૦૦૬) ૭ એસ.સી.સી. ૧] ના મામલામાં પણ બંધારણીય પીઠ સમક્ષ વિચારણા માટે ઊભા થયા હતા; જેમાં ચૂંટણી કાયદાના વિવિધ પાસાઓ પર વિચાર કરતાં બંધારણીય પીઠે પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (ઉપરોક્ત) માં કરવામાં આવેલી રજૂઆતોને પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો, જેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રૌઢ મતાધિકાર પર આધારિત લોકશાહી બંધારણની મૂળભૂત રચનાનો ભાગ છે તે રીતે તેને સમજવું આવશ્યક છે. તેથી, ભારતના બંધારણનું લોકશાહી એક મૂળભૂત લક્ષણ છે અને શાસનની લોકશાહી પદ્ધતિ મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી પ્રણાલી પર આધાર રાખે છે તેમાં કોઈ શંકા રહી શકતી નથી. બંધારણીય પીઠે લેખિત અરજદારોએ કરેલી આ દલીલ પણ નોંધેલી હતી કે મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી મતદારનો એક બંધારણીય અધિકાર છે, જેમાં મતદાર

પોતાની પસંદગી, સ્વૈચ્છિક ઇચ્છા અને ભય વિના પોતાનો મત આપી શકે તે અધિકારનો સમાવેશ થાય છે.

૨૧. આ અદાલતના છ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા ખરક સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. એન્ડ અર્સ. [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૧૨૯૫] માં આપેલા નિર્ણયનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(ડી) તથા અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ પ્રદાન કરવામાં આવેલ અવરજવર કરવાની સ્વતંત્રતા તેમજ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા, જે નાગરિકને તેના જીવન અને સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરતાં તેને મુક્તપણે હલનચલન કરવા અને પ્રવાસ કરવા માટેનો સ્વતંત્ર અધિકાર સુનિશ્ચિત કરે છે, તે વિચારાધીન આવ્યા હતા. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે આવી પ્રવૃત્તિ પર કોઈપણ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે તો તે બંધારણના ભાગ ૩ હેઠળ તેને બાંધધરી આપવામાં આવેલા નાગરિકના મૂળભૂત હકોના ઇનકારનું પરિણામ લાવશે.

૨૨. વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ ને કોઈ કાનૂની બળ નહોતું અને તે ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારોને ચિહ્નોની ફાળવણી કરવાની પદ્ધતિનું નિયમન કરવા ચૂંટણી આયોગ દ્વારા જારી કરવામાં આવેલ સામાન્ય નિર્દેશોના સ્વરૂપનો હતો. તેમણે આગ્રહ કર્યો કે ઉક્ત આદેશ માત્ર સામાન્ય નિર્દેશોનું સંકલન હતો અને કાયદો ન હોવાથી, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧) (એ) અને ૧૯(૨) નો ભંગ કરનાર હતો અને તેથી અસંવિધાનિક અને શૂન્ય હતો.

૨૩. શ્રી ગોયલે આ અદાલતના કન્ઝેયા લાલ ઓમર વિ. આર.કે. ત્રિવેદી અને અન્ય [(૧૯૮૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૨૮] તથા સકલ પેપર (પી) લિ. અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૧૯૬૨) ૩ એસ.સી.આર. ૮૪૨], તેવા નિર્ણયોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો, જેમાં ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ ની જોગવાઈઓ વિચારાધીન હતી. પ્રથમ કેસમાં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪(૧) હેઠળ ચૂંટણી આયોગમાં નિહિત અધિરીક્ષણ, દિશાનિર્દેશ અને નિયંત્રણની સત્તામાં ચૂંટણીનું સુચારુ સંચાલન કરવા માટે જરૂરી બધી સત્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ અદાલતના અગાઉના નિર્ણય શ્રી સાદિક અલી અને અન્ય વિ. ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા, ન્યૂ દિલ્હી અને અન્ય [(૧૯૭૨) ૪ એસ.સી.સી. ૬૬૪] પર આધાર રાખીને એવું ઠરાવાયું હતું કે ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ ના બળે રાજકીય પક્ષોને મળતી માન્યતા અસંવિધાનિક નહોતી અને ઉક્ત આદેશ હેઠળની સત્તાઓ માત્ર કન્ડક્ટ ઓફ ઇલેક્શન રૂલ્સ, ૧૯૬૧ માંથી જ નહિ, પરંતુ બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪ માંથી પણ ઉત્પન્ન થતી હતી. ઉત્તરવર્તી કેસમાં, આ અદાલત બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) હેઠળ ખાતરી આપવામાં આવેલા વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર અંગે વિચારણા કરી રહી હતી અને જે પ્રશ્ન વિચારણા માટે ઉદ્ભવ્યો હતો તે એવો હતો કે શું અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) નું ઉલ્લંઘન કરતો કોઈ આદેશ પત્રકારિતાની સ્વતંત્રતાનો પણ સમાવેશ કરે છે અને શું પોતાની કલ્પનાઓના પ્રસાર માટે નાગરિકને તે પ્રકાશિત કરવાનો, તેનું સંચાલન કરવાનો અને મૌખિક રીતે કે લેખિતરૂપે તેનું પ્રસારણ કરવાનો અધિકાર

છે. એ પણ ઠરાવાયું હતું કે રાજ્ય એક ખાતરીપ્રાપ્ત સ્વાતંત્ર્યના ઉત્તમ ઉપભોગને સુનિશ્ચિત કરવા માટે બીજા ખાતરીપ્રાપ્ત સ્વાતંત્ર્ય પર સીધો પ્રતિબંધ મૂકે એવો કાયદો બનાવી શકે નહિ. શ્રી ગોયલે દલીલ કરી હતી કે કોઈ રાજકીય પક્ષને સામાન્ય ચિહ્ન ન આપવાથી તેના વિચારોના પ્રસારના અધિકારમાં હસ્તક્ષેપ થશે અને તે ઉપરોક્ત અનુચ્છેદ હેઠળ ખાતરી આપવામાં આવેલા વાણી સ્વાતંત્ર્યના મૂળભૂત અધિકાર સાથે હસ્તક્ષેપ સમાન ઠરશે. શ્રી ગોયલે વધુમાં દલીલ કરી હતી કે દેશના પાત્ર મતદાતાઓનો મોટો હિસ્સો નિરક્ષર હોવાથી તેમને એવી કોઈ સંપ્રેષણ પદ્ધતિની જરૂર હતી, જે તેમને રાજકીય પક્ષ અને તેના દ્વારા પ્રસારિત વિચારો સાથે જોડાવામાં મદદરૂપ થાય.

૨૪. શ્રી ગોયલે પણ યુ.એસ.ની અદાલતોના બે ચુકાદાઓનો, એટલે કે:

a. જેમ્સ એલ. બકલી વિ. ફ્રાન્સિસ આર. વેલિયો [૪૨૪ યુએસ ૧ (૧૯૭૬)]; અને

b. ટેક્સાસ વિ. ગ્રેગરી લી જોનસન [૪૮૧ યુએસ ૩૯૭ (૧૯૮૯)],

જે પ્રથમ સુધારા હેઠળ નાગરિકના સંરક્ષણ સંબંધિત નિર્ણયો હતા.

શ્રી ગોયલે ૨જૂ કર્યું કે લોકશાહી માત્ર બહુમતીના રાજકીય અભિવ્યક્તિ વિશે જ નથી, પરંતુ રાજકીય અલ્પમતીને, ભલે તે કેટલીય નાની હોય, પોતાને વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર પણ છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી કે વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સંબંધિત ભારે અસમતોલ જોગવાઈઓના ભાર હેઠળ

રાજકીય અલ્પમતીના અવાજોને દબાવી શકાતાં નથી. શ્રી ગોયલે રજૂ કર્યું કે લોકો અને સંસાધનોની માત્રા, વ્યાપ અને પ્રસરણ, અસરકારકતા અને કાર્યક્ષમતા તથા સંગઠનને ચૂંટણી દરમિયાન મળેલા મતોના ટકાવારી અને જીતેલી બેઠકોની સંખ્યા પર નિર્ભર બનાવવામાં આવી શકતું નથી, પરંતુ રાજકીય વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર તેમજ તેના સંપ્રેષણ અને પ્રસારનો અધિકાર, તેઓને એક પાલ મત કે એક પાલ બેઠક મળી શકી હોય કે ન મળી હોય, તે બાબતથી પર તમામને ઉપલબ્ધ માનવો જ જોઈએ.

૨૫. શ્રી સંજય હેગડે, જે રિટ અરજદાર દ્વારા રિટ અરજી નં. ૧૨૫ of ૨૦૧૧, ઇન્ડિયા જન નાયક કટ્ટી, જે એપ્રિલ ૨૦૧૦માં રચાયેલી હતી, માટે હાજર રહ્યા હતા, તેમણે દલીલ કરી કે ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ના પરિચ્છેદ ૬(એ) અને ૬(બી)માં સુધારા દ્વારા રજૂ કરવા માંગવામાં આવેલ માપદંડ સંપૂર્ણપણે મનસ્વી હતો, કારણ કે તે લાંબા સમયથી અસ્તિત્વમાં રહેલા પક્ષો અને તાજેતરના સમયમાં જ રચાયેલા પક્ષો વચ્ચે ભેદભાવ કરવાનું પ્રયત્ન કરતો હતો. શ્રી હેગડેએ રજૂ કર્યું કે સામાન્ય ચિહ્ન વિના નવી રચાયેલ પક્ષના ઉમેદવારોને એવા પક્ષો સામે ઊભા કરવા, જેઓ પોતાના ચિહ્નોથી સામાન્ય મતદારોમાં ઓળખાતા હતા, તે અત્યંત મનસ્વી અને અયોગ્ય હતું. શ્રી હેગડેએ રજૂ કર્યું કે તાજેતરમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા પક્ષોના ઉમેદવારોને કોઈ સામાન્ય ચિહ્ન ફાળવવું નહીં તેવા નિર્ણય પાછળનું તર્ક એવા પક્ષોને અન્યાયી લાભ આપતું હતું, જે પહેલાથી જ સ્થાપિત હતા, અને તે નવી રચાયેલ પક્ષને મતદારો પર કોઈ અસર

ઊભી કરવામાં અવરોધરૂપ બનશે. શ્રી હેગડેએ રજૂ કર્યું કે રિટ અરજદાર પક્ષની સ્થાપના એક શિક્ષણવિદ દ્વારા કરવામાં આવી હતી અને તેની પ્રથમ જ ચૂંટણીમાં તેને પડેલા માન્ય મતોમાંથી ૧% મત પ્રાપ્ત થયા હતા, જે માત્ર એટલું જ દર્શાવે છે કે યોગ્ય તક આપવામાં આવે તો રિટ અરજદાર જેવા પક્ષો સામાન્ય ચિહ્ન દ્વારા પક્ષ સાથે ઓળખી શકાય એવા ઉમેદવારો ઊભા કરી શકે તો મતદારો પર વધુ વ્યાપક અસર ઊભી કરવામાં સક્ષમ બનશે. શ્રી હેગડેએ રજૂ કર્યું કે નિરક્ષર મતદારોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી માટે ચિહ્ન સંપૂર્ણપણે આવશ્યક છે, અને નવી રચાયેલ પક્ષના હિતવિરુદ્ધ રીતે સ્થાપિત પક્ષોને નવી રચાયેલ પક્ષો સાથે સમકક્ષ ગણવું અનુચ્છેદ ૧૪ના વિરુદ્ધ હતું અને તેથી તેને રદ કરવું યોગ્ય હતું.

૨૬. રિટ અરજદાર, ઓલ ઇન્ડિયા એન.આર. કોંગ્રેસ તરફથી, રિટ અરજી નં. ૧૨૪/૨૦૧૧ માં હાજર રહેલા કર્નલ એડવિન જેસુદાસે દલીલ કરી હતી કે જરૂરી માપદંડો પૂર્ણ કર્યા બાદ પક્ષને યોગ્ય રીતે માન્યતા આપવામાં આવી હતી અને તેથી તેને કાયમી ચૂંટણી પ્રતીકના ફાળવણીનો હક હતો. શ્રી વેણુગોપાલ, શ્રી ગોયલ અને શ્રી હેગડે દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનું સમર્થન કરતા, પોતે વ્યક્તિગત રીતે હાજર રહેલા કર્નલ જેસુદાસે દલીલ કરી હતી કે ૧૬.૮.૨૦૧૧ના રોજ ચૂંટણી આયોગ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલી સૂચના હેઠળની શરતો અયોગ્ય હતી અને રાજ્ય પક્ષ તરીકે લાયક ઠરવા માટે મતોની ટકાવારી ૪% માંથી ૬% સુધી વધારવા માટે કોઈ ન્યાયસંગત આધાર ન હતો.

૨૭. રિટ અરજદારોની તરફેથી કરવામાં આવેલી રજૂઆતોના જવાબમાં, ભારતના ચૂંટણી આયોગ માટે હાજર રહેલ સુશ્રી મીનાક્ષી અરોરા, વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે જનપ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ના ભાગ ૪અમાં સમાવેશ થયેલી કલમ ૨૯અમાં રાજકીય પક્ષોની નોંધણી કઈ રીતથી થવાની તે અંગે સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી. અધિનિયમનો ભાગ ૫ ચૂંટણીના સંચાલન સાથે સંબંધિત છે, જેમાં ઉમેદવારોનું નામનિર્દેશન, તેમના ચૂંટણી પ્રતિનિધિઓ અને ચૂંટણી દરમિયાન અનુસરવાની સામાન્ય પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. ભાગ ૫ ના બાકીના પ્રકરણો ચૂંટણીના સંચાલન સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે ભાગ ૫અ માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષોના ઉમેદવારોને કેટલીક સામગ્રીની નિઃશુલ્ક પુરવઠા સાથે સંબંધિત છે. સુશ્રી અરોરાએ આગ્રહપૂર્વક રજૂ કર્યું કે માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો અને નોંધાયેલા રાજકીય પક્ષો સંબંધિત સમાન જોગવાઈઓ ૧૯૫૧ ના અધિનિયમની કલમ ૧૬૯ હેઠળ બનાવવામાં આવેલ ચૂંટણી સંચાલન નિયમોમાં પણ જોવા મળે છે. ચૂંટણી સંચાલન નિયમો, ૧૯૬૧ નો ઉલ્લેખ કરતાં, સુશ્રી અરોરાએ નિયમ ૫ નો ઉલ્લેખ કર્યો, જેમાં સંસદીય અને વિધાનસભા મતવિસ્તારોની ચૂંટણીઓ માટે ચિહ્નોની ફાળવણી બાબતે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી કે ઉક્ત નિયમો ચૂંટણી આયોગને સંસદીય અથવા વિધાનસભા મતવિસ્તારોની ચૂંટણીઓમાં ઉમેદવારો દ્વારા પસંદ કરી શકાય તેવા ચિહ્નો નિર્દિષ્ટ કરવાની સત્તા આપે છે. વિદ્વાન વકીલે નિયમ ૧૦ નો પણ ઉલ્લેખ કર્યો, જે ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારોની યાદી તૈયાર કરવા સાથે સંબંધિત

છે. રજૂ કરવામાં આવ્યું કે ઉપરોક્ત નિયમો હેઠળ, ચૂંટણી આયોગને કાયદેસર રીતે માત્ર ચિહ્નો ફાળવવાની જ નહીં, પરંતુ માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષના ચૂંટણી ચિહ્ન પરના અધિકારનો નિર્ધાર કરવાની પણ સંપૂર્ણ સત્તા હતી, જેમ કે પ્રારંભમાં સાદિક અલીના કેસમાં અને તેમજ કન્હૈયા લાલ ઓમરના કેસમાં ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. સુશ્રી અરોરાએ રજૂ કર્યું કે હકીકતમાં, કન્હૈયા લાલ ઓમરના કેસમાં, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે ચૂંટણી સંચાલન નિયમો દ્વારા આયોગને સર્વગ્રાહી સત્તાઓ સોંપવામાં આવી છે અને ચિહ્નોની ફાળવણીના મુદ્દામાં તથા તે સંબંધિત દિશાનિર્દેશો બહાર પાડવાના મુદ્દામાં તેને સોંપવામાં આવેલી સર્વગ્રાહી સત્તાઓનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવામાંથી આયોગને વંચિત રાખી શકાય નહીં. વધુમાં, એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે જો કોઈ રાજકીય પક્ષના ચિહ્નની ફાળવણી માટે બે વિરોધી દાવેદારો દ્વારા દાવો કરવામાં આવે, તો તેવા વિવાદનું નિરાકરણ લાવવાની સત્તા આયોગ પાસે હોવી સ્પષ્ટપણે આવશ્યક હતી. આવા સંજોગોમાં, આવા વિવાદોના નિવારણ માટેની ચાંત્રિક વ્યવસ્થા ચૂંટણી ચિહ્ન આદેશ, ૧૯૬૮ ના પરિષ્કેદ ૧૩ અને ૧૫ માં સમાવવામાં આવી હતી. ફરીથી ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું કે આયોગ સંવિધાન દ્વારા રચાયેલ સત્તાધિકરણ છે અને અનુચ્છેદ ૩૨૪ મુજબ, સંસદ તથા દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ માટેની મતદાર યાદીઓની દેખરેખ, દિશાનિર્દેશ અને નિયંત્રણ તથા રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિના પદોની ચૂંટણીઓના સંચાલનની સત્તા આયોગમાં નિહિત કરવામાં આવી હતી. સુશ્રી અરોરાએ રજૂ કર્યું કે હવે અરજદારો માટે આ દલીલ ઉપલબ્ધ રહી નથી કે ચૂંટણી

આયોગ ચૂંટણી સમયે રાજકીય પક્ષો અને ઉમેદવારોને ચિહ્નોની ફાળવણી સંબંધિત પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવામાં સક્ષમ નથી, કારણ કે તેની સત્તાઓ તો સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨૪ હેઠળ જ તેમાં નિહિત કરવામાં આવી છે.

૨૮. આ સંદર્ભમાં, સુશ્રી અરોરાએ ભારતના ચૂંટણી આયોગ વિ. સુબ્રમણિયન સ્વામી [(૨૦૦૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૩૧૮] મામલે આ અદાલતના તાજેતરના નિર્ણયનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો, જેમાં ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮, ની માન્યતા યથાવત્ રાખવામાં આવી હતી અને એ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, ભલે ચિહ્નો મુદ્દો કોઈ રાજકીય પક્ષ માટે અત્યંત સંવેદનશીલ હોય, તથાપિ પ્રથમ દષ્ટિએ તે એક રાજકીય પક્ષ હોવો જોઈએ અથવા એવો જ રહેવું જોઈએ, કારણ કે જન પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૨૯એ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે રાજકીય પક્ષને ચોક્કસ પ્રમાણમાં અનુયાયીઓનો આધાર હોવો આવશ્યક છે, કારણ કે નોંધપાત્ર આધાર વિના કોઈ રાજકીય પક્ષની કલ્પના કરી શકાતી નથી.

૨૯. સુશ્રી અરોરાએ દલીલ કરી કે રમા કાંત પાંડે વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા [(૧૯૯૩) ૨ એસ.સી.સી. ૪૩૮] માં, માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષોના ઉમેદવારો અને અન્ય ઉમેદવારો વચ્ચે ભેદ ઉભો કરવો કૃત્રિમ હોવાનું, ચૂંટણી કાયદાની ભાવના સાથે અસંગત હોવાનું, ભેદભાવપૂર્ણ હોવાનું અને લોકશાહીમાં પક્ષપક્ષતિને મહત્વપૂર્ણ તથા વિશેષ વર્તન આપતું હોવાનું આક્ષેપિત થયાં હોવા છતાં, તે સંપૂર્ણપણે યોગ્ય હોવાનું તથા રાજકીય પક્ષો અન્ય ઉમેદવારોથી ભિન્ન એક વર્ગ રચે છે એવું ઠરાવતાં, કેસના તથ્યોમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૯

અને ૨૧ નો ભંગ થયો નથી એવું માનવામાં આવ્યું હતું. એ પણ અવલોકિત કરવામાં આવ્યું હતું કે મતદાન કરવાનો અથવા ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહેવાનો અને ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર નથી, કે નાગરિક અધિકાર પણ નથી, પરંતુ ચૂંટાઈ આવવાના અધિકારની જેમ જ સંપૂર્ણપણે અધિનિયમજન્ય અધિકાર છે. વધુમાં એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી કે ચૂંટણીને પડકારવાનો અધિકાર પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ માંથી ઉદ્ભવતો અધિનિયમજન્ય અધિકાર છે. સુશ્રી અરોરાના કહેવા મુજબ, અધિનિયમની બહાર પસંદ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી, ચૂંટાઈ આવવાનો કોઈ અધિકાર નથી અને ચૂંટણીને પડકારવાનો પણ કોઈ અધિકાર નથી. રજૂઆત કરવામાં આવી કે આ અધિકારો અધિનિયમની સર્જના છે અને તેથી, કોઈ મૂળભૂત અધિકાર સંકળાયેલો ન હોવાથી, તેઓ અધિનિયમગત મર્યાદાઓને આધીન છે.

૩૦. સુશ્રી અરોરાએ રજૂ કર્યું કે ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮, નોંધાયેલ પક્ષો, માન્ય અને અમાન્ય પક્ષો તથા સ્વતંત્ર ઉમેદવારોને લગતો છે. વિદ્વાન વકીલે ભારપૂર્વક રજૂ કર્યું કે ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮ના પરિચ્છેદ ૨(એચ) માં “રાજકીય પક્ષ” ની વ્યાખ્યા ભારતના વ્યક્તિગત નાગરિકોના એવા સંગઠન અથવા મંડળ તરીકે કરવામાં આવી છે, જે લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૨૯એ હેઠળ રાજકીય પક્ષ તરીકે આયોગ સાથે નોંધાયેલ હોય, જે અગાઉ અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમ, ચૂંટણી આયોગ સમક્ષ સંગઠનો અથવા મંડળોની રાજકીય પક્ષ તરીકે નોંધણી સાથે સંબંધિત છે. સુશ્રી અરોરાએ

રજૂ કર્યું કે ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮ના પરિચ્છેદ ૬એ, ૬બી અને ૬સીની જોગવાઈઓ માન્ય ઠરાવવામાં આવી હોવાથી, તેમાંથી વિમુખ થઈ શકાય તેમ નહોતું અને તેથી રાજકીય પક્ષ ચૂંટણી પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮માં કરવામાં આવેલા જે તે સુધારાઓથી બંધાયેલ રહેશે. સુશ્રી અરોરાએ ભારપૂર્વક રજૂ કર્યું કે ભલે અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) ના અર્થમાં મૂળભૂત અધિકાર હતી, છતાં મતદાનનો અધિકાર કાયદેસર અધિકાર હતો, અને જ્યાં સુધી એવો અધિકાર કાનૂની જોગવાઈપુસ્તકમાં અસ્તિત્વમાં રહ્યો હોય ત્યાં સુધી તેને રિટ અરજી દ્વારા પ્રશ્નાસ્પદ બનાવી શકાય તેમ નહોતો.

૩૧. ચૂંટણી ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ ની બંધારણીય માન્યતા અંગે અને તૂટક જૂથોના મૂળ રાજકીય પક્ષ હોવાનું દાવો સંબંધિત પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવાની ચૂંટણી આયોગની સત્તા અંગે રિટ અરજદારો તરફથી કરાયેલ રજૂઆતો અંગેનો નિર્ણય આ અદાલતે આશરે ચાલીસ વર્ષ પહેલાં સદીક અલીના કેસમાં કરેલો હતો, જેમાં આ અદાલતને એવું અવલોકન કરવાની તક આવી હતી કે ચૂંટણી ચોજવાની બાબતમાં, જેમાં ચૂંટણી દરમિયાન ઉમેદવારોને ચિહ્નો ફાળવવાની સત્તાનો પણ સમાવેશ થતો હતો, ચૂંટણી આયોગને ચૂંટણીનું સંચાલન નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૫ અને ૧૦ દ્વારા પૂર્ણ સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવી હતી. તેથી, ચિહ્નો આદેશ, ૧૯૬૮ ની કાનૂની માન્યતા સામેનો પડકાર નામંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો.

૩૨. સદિક અલીના કેસમાં વ્યક્ત કરાયેલ દષ્ટિકોણનો ત્યારથી ઓલ પાર્ટી હિલ લીડર્સ' કોન્ફરન્સના કેસમાં, રૂપ લાલ સાથીના કેસમાં, કનહિયા લાલ ઓમરના કેસમાં અને તાજેતરમાં સુબ્રમણિયન સ્વામીના કેસમાં પણ અનુસરણ કરવામાં આવ્યો છે, જેના તરફ આ ચુકાદાના અગાઉના ભાગમાં સંદર્ભ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં ચૂંટણીના અધિપરિવેક્ષણ, દિશાનિર્દેશ અને નિયંત્રણ અર્પણ કરતી બંધારણની કલમ ૩૨૪ની જોગવાઈઓનું વિગતવાર વિચારણા કરવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં અન્ય બાબતો સાથે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, કન્ડક્ટ ઓફ ઇલેક્શન રૂલ્સ, ૧૯૬૧ના નિયમ ૫ અને ૧૦ ઉપરાંત, ચૂંટણી આયોગમાં નિહિત સત્તાઓનો સ્ત્રોત બંધારણની કલમ ૩૨૪ સુધી અનુસરવામાં આવી શકે છે.

૩૩. કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવાના માપદંડ સંબંધિત કાનૂનની પ્રગતિ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે ચૂંટણી આયોગે, પોતાની વિવેકબુદ્ધિ મુજબ, એવો અભિપ્રાય રાખ્યો હતો કે રાજકીય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે તેવા પક્ષે રાજ્યની રાજનીતિમાં એક નિશ્ચિત માપદંડ હાંસલ કર્યો હોવો જોઈએ. રિટ અરજદારો તરફથી કરવામાં આવેલી રજૂઆતોમાં એવું કંઈ નવું બહાર આવ્યું નથી જે અમને અગાઉ લેવાયેલા નિર્ણયથી ભિન્ન દષ્ટિકોણ અપનાવવા પ્રેરિત કરી શકે. શ્રી વેણુગોપાલની એ રજૂઆત કે ઓછી ટકાવારીના મતો મેળવવા છતાં રાજકીય પક્ષો વધુ બેઠકો જીતી શકે છે, સાંભળવામાં આકર્ષક લાગે છે, પરંતુ તેને નામંજૂર કરવી પડે. શ્રી વેણુગોપાલની રજૂઆતો રાજ્યની

અંદરના મોટા પક્ષોના મતદાન પ્રદર્શન સાથે સંબંધિત છે, જ્યાં મતોમાં ૨ થી ૫ ટકા જેટલો ફેરફાર પણ કોઈ રાજકીય પક્ષે જીતેલી બેઠકોમાં વિશાળ તફાવત પેદા કરી શકે છે. ત્રણ-અથવા ચાર-ખૂણાવાળી સ્પર્ધા બહુમતીના મતોના વિભાજન તરફ દોરી શકે છે, જેથી પડેલા મતોમાં અલ્પહિસ્સો ધરાવતો ઉમેદવાર પણ વિજયી બની શકે. ચૂંટણી આયોગે એક એવો માપદંડ નક્કી કર્યો છે જે અયોગ્ય નથી. રાજકીય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે પક્ષે પોતાની ક્ષમતા સાબિત કરવી અને રાજ્યના રાજકીય ક્ષેત્રમાં ગંભીર ભાગીદાર તરીકે પોતાની વિશ્વસનીયતા સ્થાપિત કરવી આવશ્યક છે. એકવાર તે એમ કરવામાં સફળ થાય, ત્યારબાદ તે સામાન્ય ચિહ્નના ફાળવણી સહિત માન્યતાથી મળતા તમામ લાભો મેળવવા હકદાર બનશે.

૩૪. આ બાબતે કોઈ મતભેદ થઈ શકે તેમ નથી કે, યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. એસોસિએશન ફોર ડેમોક્રેટિક રિફોર્મ્સ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું તેમ, મતદાતાને ઉમેદવારોના પૂર્વવૃત્તાંત જાણવાનો અધિકાર છે; આ અભિપ્રાયને બાદમાં આ અદાલતે પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ માં પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો, પરંતુ એવો અધિકાર રાજ્યવ્યાપી મતદાન યોજવાની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ સાથે સંતુલિત કરવો આવશ્યક છે. ચૂંટણી પંચે કોઈ રાજકીય પક્ષને રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવે અને તેને સામાન્ય ચૂંટણી ચિહ્ન ફાળવવા માટે પાત્રતા મળે તે હેતુસર હાંસલ કરવાના માપદંડો નક્કી કરતી વખતે ઉપરોક્ત સંતુલન ધ્યાનમાં રાખ્યું છે. પી.યુ.સી.એલ. કેસમાં બંધારણીય ખંડપીઠ

દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા અભિપ્રાયો અને ચૂંટણી પંચ દ્વારા તેની તા. ૧ ડિસેમ્બર, ૨૦૦૦ની અધિસૂચના મારફતે ઇલેક્શન સિમ્બોલ્સ ઓર્ડર, ૧૯૬૮ માં કરવામાં આવેલા સુધારાઓ વચ્ચે અમને કોઈ વિસંગતિ જણાતી નથી.

૩૫. તેથી, રિટ અરજીઓ અને વિશેષ અનુમતિ અરજીઓ નિષ્ફળ જ જવી જોઈએ અને તે નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

૩૬. ખર્ચ બાબતે કોઈ આદેશ કરવામાં આવશે નહીં.

ચેલમેશ્વર, જે.

૧. મને મારા માનનીય ભાઈ અલ્તમસ કબીર, ન્યાયાધીશના અભિપ્રાયનો લાભ મળ્યો છે. તે જ સાથે સહમત થવામાં મારી અસમર્થતા બદલ મને ખેદ છે.

૨. આ બધી અરજીઓ, ભલે તે અનુરુદ્ધે ૩૨ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવી હોય કે અનુરુદ્ધે ૧૩૬ હેઠળ, બંધારણના અર્થઘટન સંબંધિત કેટલાક સામાન્ય અને મહત્વપૂર્ણ કાનૂની પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. મૂળભૂત રીતે, એક બાજુ અનુરુદ્ધે ૩૨ હેઠળ બંધારણથી રચાયેલ ભારતનો ચૂંટણી પંચ છે અને બીજી બાજુ પોતાને રાજકીય પક્ષો હોવાનું દાવો કરતી વિવિધ સંસ્થાઓ તથા તેમના કેટલાક પદાધિકારીઓ છે. વિવાદનો સાર એ છે કે કોઈ રાજકીય પક્ષને, તેણે કોઈ ચૂંટણીમાં મેળવેલા મતહિસ્સાના આધારે તેની ભાગીદારી અને કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે તે બાબતની પરવા કર્યા વિના, કાયમી ધોરણે ચૂંટણીચિહ્ન ફાળવવાનો હક છે કે નહીં. કેટલીક અરજદાર પક્ષોએ, આ અરજીઓ દાખલ કરતી વખતે, કેટલીક સામાન્ય ચૂંટણી અથવા પેટાચૂંટણી લડી હતી અને તેઓ થોડા

સમયથી અસ્તિત્વમાં પણ હતા, જ્યારે અન્ય પક્ષો આ વિવાદની શરૂઆત થવાના થોડા સમય પહેલાં જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. તેઓ બધા લોક પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૨૯એ૧ હેઠળ, સંક્ષેપમાં “આર.પી. અધિનિયમ” તરીકે ઓળખાતા અધિનિયમ મુજબ નોંધાયેલા રાજકીય પક્ષો છે, પરંતુ ચૂંટણીચિહ્નો (આરક્ષણ અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮, જેને હવેથી “ચિહ્ન આદેશ” તરીકે ઓળખવામાં આવશે, તેની જોગવાઈઓ હેઠળ તેમનામાંથી એકપણ “માન્ય રાજકીય પક્ષ” નથી.

૧ કલમ ૨૯એ: (૧) ભારતના વ્યક્તિગત નાગરિકોના કોઈપણ સંઘ અથવા મંડળ, જે પોતાને રાજકીય પક્ષ તરીકે ઓળખાવે છે અને આ ભાગની જોગવાઈઓનો લાભ લેવા ઇચ્છે છે, તે આ અધિનિયમના હેતુઓ માટે રાજકીય પક્ષ તરીકે પોતાની નોંધણી માટે ચૂંટણી આયોગ સમક્ષ અરજી કરશે.

(૨) આવી દરેક અરજી કરવામાં આવશે—

(એ) જો સંસ્થા અથવા મંડળ પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (૧૯૮૮ નો ૧) ના પ્રારંભ સમયે અસ્તિત્વમાં હોય, તો આવા પ્રારંભ પછી આવતા આગળના સાઠ દિવસની અંદર;

(બી) જો આવી સંસ્થા અથવા મંડળ એવી અમલવારી પછી રચાયેલું હોય, તો તેની રચનાની તારીખ પછીના આગામી ત્રીસ દિવસની અંદર.

૩. અરજીઓના આ સમૂહમાંથી ઊભા થતા પ્રશ્નોની તપાસ કરવા માટે, ડબ્લ્યુ.પી. નં. ૫૩૨ ઓફ ૨૦૦૮ અને ડબ્લ્યુ.પી. નં. ૩૨૧૨ ઓફ ૨૦૦૯ માં

આંધ્ર પ્રદેશ વડી અદાલતે આપેલા વચગાળાના આદેશમાંથી ઉદ્ભવેલા એસ.એલ.પી. નં. ૭૩૭૯-૭૩૮૦ ઓફ ૨૦૦૯ સંબંધિત તથ્યોને પ્રતિનિધિ તથ્યો તરીકે લેવામાં આવશે. ઉપરોક્ત બે મામલાઓમાં પ્રથમ મામલો એવો છે કે એક રાજકીય પક્ષનું ચૂંટણી આયોગમાં ૨૪-૦૧-૨૦૦૬ ના રોજ નોંધણીકરણ થયું હતું અને તેણે વર્ષ ૨૦૦૬માં યોજાયેલી તમિલનાડુ વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં કુલ ૨૩૪માંથી ૨૩૨ વિધાનસભા મતવિસ્તારોમાં ચૂંટણી લડી હતી. તેણે માન્ય મતોની કુલ સંખ્યામાંથી ૮.૩૩૭% મત પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને વિધાનસભામાં એક સભ્ય ચૂંટાવી મોકલ્યો હતો, જ્યારે ઉપરોક્ત મામલાઓમાં બીજા મામલામાંનો રાજકીય પક્ષ ચૂંટણી આયોગમાં ૨૨-૧૨-૨૦૦૬ ના રોજ નોંધાયેલો હતો અને તેણે આંધ્ર પ્રદેશ વિધાનસભાની બે પેટાચૂંટણીઓ લડી હતી. ઉપરોક્ત બંને રાજકીય પક્ષોએ તત્કાલ માટે પોતાની રાજકીય પ્રવૃત્તિ અનુક્રમે માત્ર એક-એક રાજ્ય, એટલે કે તમિલનાડુ અને આંધ્ર પ્રદેશ સુધી મર્યાદિત રાખી હતી.

૪. આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૨૯અ ચૂંટણી આયોગ સમક્ષ રાજકીય પક્ષોની નોંધણી માટે જોગવાઈ કરે છે. તે આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧ માં વર્ષ ૧૯૮૯માં સમાવવામાં આવી હતી. કલમ ૨૯અ ની ભાષાથી એવું જણાય છે કે ચૂંટણી આયોગ સમક્ષ નોંધણી રાજકીય પક્ષ માટે અનિવાર્ય નથી, પરંતુ તેવા રાજકીય પક્ષો માટે વૈકલ્પિક છે, જેઓ ઉક્ત અધિનિયમના ભાગ ૪ ના લાભો મેળવવાનો ઇરાદો ધરાવે છે, જેમાં કલમ ૨૯અ પણ એક ભાગ છે. “રાજકીય પક્ષ” શબ્દસમૂહની વ્યાખ્યા આર.પી. અધિનિયમની કલમ ૨(એફ) હેઠળ “ભારતના

વ્યક્તિગત નાગરિકોના એવા સંઘ અથવા મંડળ તરીકે કરવામાં આવી છે, જે કલમ ૨૯૨ હેઠળ નોંધાયેલ હોય”. આ વ્યાખ્યા વર્ષ ૧૯૮૯માં આર.પી. અધિનિયમમાં કરાયેલ સુધારા દ્વારા સમાવવામાં આવી હતી.

૫. ૧૯૮૫ સુધી, ભારતના બંધારણે રાજકીય પક્ષોનો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો. બંધારણમાં બાવનમા સુધારા દ્વારા દસમું અનુસૂચિ બંધારણમાં ઉમેરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં “રાજકીય પક્ષ” એવો પ્રયોગ આવે છે. ન્યાયિક નોંધ તરીકે આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ શકાય કે, વ્યવહારની દૃષ્ટિએ, મોટાભાગના રાજકીય પક્ષો સંસ્થાઓના નોંધણી સંબંધિત કોઈક કાયદા હેઠળ નોંધાયેલા હોય છે. તેઓ નિગમિત સંસ્થાઓ નથી; તેઓ માત્ર લોકોના બદલાતા સમૂહોથી બનેલી સંઘટનાઓ છે.

૬. બંધારણ અમલમાં આવેલ તારીખે પણ, ઘણા રાજકીય પક્ષો પોતે રાષ્ટ્રીય પક્ષ અથવા રાજ્ય પક્ષ હોવાનો દાવો કરતાં હતાં. બંધારણ, આર.પી. અધિનિયમ કે અન્ય કોઈ અધિનિયમ પૈકી કોઈપણ રાજકીય પક્ષને ચૂંટણી પંચ અથવા અન્ય કોઈ સંસ્થા પાસેથી માન્યતા મેળવવા માટે બાધ્ય કરતું નથી. તેમ છતાં, ચૂંટણી પંચે પોતાની સ્થાપનાના પ્રારંભથી જ, સંસદ અને વિવિધ રાજ્યોની વિધાનસભાઓ માટેની ચૂંટણીઓનું સંચાલન કરવાની પોતાની બંધારણીય ફરજ નિભાવવા હેતુસર, તેમજ રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના પદ માટેની ચૂંટણીઓ ઉપરાંત, આ દેશમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા રાજકીય પક્ષોના અસ્તિત્વનો યોગ્ય રીતે નોંધ લીધો હતો.

૭. ૩૦-૦૭-૧૯૫૭ના રોજ, ચૂંટણી આયોગે એક પરિષદ યોજી હતી, જેમાં તે સમયે સમગ્ર ભારતના આધાર પર સંગઠિત ૭ સુસ્થાપિત રાજકીય પક્ષોએ ભાગ લીધો હતો. મતદારોમાં વ્યાપક નિરક્ષરતા હોવાને ધ્યાનમાં રાખીને, મતદારોને તેઓ જે પક્ષ/ઉમેદવારને મત આપવા ઇચ્છે છે તેની ઓળખ કરવાની કામગીરી સરળ બને તે માટે ચિત્રાત્મક પ્રતીકોની પદ્ધતિ અપનાવવી કે નહીં, અને દરેક રાજકીય પક્ષને અલગ ઓળખાય તેવું વિશિષ્ટ પ્રતીક ફાળવવું કે નહીં, તે ઉક્ત પરિષદમાં ચર્ચાયેલ મુદ્દાઓમાંથી એક હતો. ઉપરોક્ત પરિષદમાં આવી પદ્ધતિ અપનાવવા બાબતે સર્વસંમતિ થઈ હતી. “પ્રતીકવાદ વિચારોના સંપ્રેષણનો મૂળભૂત પરંતુ અસરકારક માર્ગ છે. કોઈ વ્યવસ્થા, વિચાર, સંસ્થા અથવા વ્યક્તીકરણને પ્રતીકરૂપે દર્શાવવા માટે ચિહ્ન અથવા દ્રવ્યનો ઉપયોગ મનથી મન સુધી પહોંચવાનો ટૂંકો માર્ગ છે.”

૮. ભારતના પ્રજાસત્તાકમાં યોજાયેલી પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણીઓ ઈ.સ. ૧૯૫૨માં યોજાઈ હતી. અહીં ઉદ્દેશ કરવો અયોગ્ય નહીં બને કે ઉક્ત ચૂંટણીમાં સ્પર્ધારત રાજકીય પક્ષના ઉમેદવારને ફાળવાયેલું પ્રતીક દરેક મતદાન મથક ખાતે અલગ મતપેટી પર દર્શાવવામાં આવતું હતું. કહેવાની જરૂર નથી કે દરેક મતવિસ્તારને અનુસંધાને જેટલા સ્પર્ધારત ઉમેદવારો હતા, તેટલી જ મતપેટીઓ દરેક મતદાન મથકમાં હતી. સ્પર્ધારત ઉમેદવારોના દરેક નામ માટે અલગ મતપેટી રાખવાની પદ્ધતિ સમય જતાં લુપ્ત થઈ ગઈ. ત્યારબાદ “મતપત્ર” ની એવી પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી, જેમાં સ્પર્ધારત ઉમેદવારોનાં અનેક નામો દર્શાવવામાં

આવતા અને દરેક સ્પર્ધારત ઉમેદવાર સામે તેના ચૂંટણી પ્રતીકનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવતો. ટેકનોલોજીની પ્રગતિ સાથે, ઉપરોક્ત પદ્ધતિ પણ ઇલેક્ટ્રોનિક મતદાન ચંત્ર (ઈ.વી.એમ.) ના પક્ષમાં ત્યજી દેવામાં આવી, પરંતુ ચિત્રાત્મક પ્રતીકનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા આજે પણ ચથાવત્ ચાલુ છે.

૯. ચિત્રાત્મક ચિહ્નોની પદ્ધતિ અપનાવવા પાછળનો હેતુ આ અદાલતે શ્રી સાદિક અલી અને અબ્ર. વિ. ધ ઇલેક્શન કમિશન ઑફ ઇન્ડિયા, ન્યૂ દિલ્હી અને ઓર્સ. (૧૯૭૨) જ એસસીસી ૬૬૪ માં નીચે મુજબ વિચાર્યો હતો:

ચિહ્નોની પ્રણાલી અમલમાં લાવવા માટે જે કારણોએ દોરી લીધા હતા તે જાણી કાઢવું સંબંધિત હોઈ શકે છે. એ સર્વવિદિત છે કે મતદારોમાં અત્યંત બહુમતી નિરક્ષર છે. એ બાબતનો બોધ થયો હતો કે નિરક્ષરતાના અવરોધને ધ્યાનમાં લેતા, મતપત્રક પર જ કોઈ ચિત્રાત્મક દર્શન ન હોય તો નિરક્ષર મતદારો માટે પોતાની પસંદના ઉમેદવારના પક્ષમાં મતદાન કરવું શક્ય ન બને. તેથી ચિહ્નોનો ઉપયોગ અમલમાં લાવવામાં આવ્યો. ચિહ્નો અથવા પ્રતીકો ભારતના ચૂંટણી કાયદાનું કોઈ વિશિષ્ટ લક્ષણ નથી. કેટલાક દેશોમાં દરેક ઉમેદવારના નામ સામે વર્ણમાળાના અક્ષરો અથવા સંખ્યાઓના સ્વરૂપમાં વિગતો ઉમેરવામાં આવે છે, જ્યારે અન્યત્ર ચિહ્નો અથવા પ્રતીકોનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે ચૂંટણીની પ્રક્રિયા શક્ય તેટલી વાસ્તવિક અને નિષ્પક્ષ રહે અને કોઈપણ મતદારને પોતાની પસંદના ઉમેદવારના પક્ષમાં મત આપતાં કોઈ અવરોધ ભોગવવો ન પડે.

અને વધુમાં, કન્હેયા લાલ ઓમર વિ. આર.કે. ત્રિવેદી અને અન્યમાં (૧૯૮૫) ૪ એસ.સી.સી. ૬૨૮ ના પરિચ્છેદ ૮ માં, નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:

ભારત એવો દેશ છે જેમાં લાખો મતદારોનો સમાવેશ થાય છે. રાજકીય રીતે તેઓ પોતાની ફરજો અંગે પૂરતા જાગૃત હોવા છતાં, દુર્ભાગ્યે, તેમનો મોટો ટકા હજી પણ નિરક્ષર છે. તેથી ચૂંટણીમાં સ્પર્ધા કરતા ઉમેદવારોને દર્શાવવા માટે ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે, જેથી નિરક્ષર મતદાર પોતાના પસંદગીના ઉમેદવારના નામની સામે મતપત્રક પર છપાયેલા ચિહ્નની મદદથી તેની ઓળખ કરીને ગુપ્ત રીતે તેના પક્ષે પોતાનો મત આપી શકે.

૧૦. અગાઉ ઉલ્લેખિત ૩૦-૦૭-૧૯૫૭ની પરિષદમાં વિવિધ મુદ્દાઓ અંગે તમામ ભાગલેનારાઓ વચ્ચે સામાન્ય સહમતિ હતી; વર્તમાન સંદર્ભમાં પ્રાસંગિક બાબત એ છે કે “એક પક્ષના તમામ ઉમેદવારો માટે, સંસદીય તેમજ વિધાનસભાની ચૂંટણી બંનેમાં, સમગ્ર ભારતમાં એક જ પ્રતીકનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે”. ૨ ઉક્ત પરિષદમાં પ્રાપ્ત થયેલી સર્વસંમતિના પરિણામે, ચૂંટણી પંચે ચૌદ રાજકીય પક્ષોને રાષ્ટ્રીય/બહુ-રાજ્ય પક્ષો તરીકે “માન્યતા” આપી અને તેઓમાંથી દરેકને એક નિશ્ચિત પ્રતીક ફાળવ્યું. આવી માન્યતા, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪૩ સાથે વાંચવાના ચૂંટણી આચરણ નિયમો, ૧૯૬૧ના નિયમ ૫(૧)૪ હેઠળ ચૂંટણી પંચને સોંપવામાં આવેલી સામાન્ય અધિપત્યા શક્તિના પ્રયોગરૂપે આપવામાં આવી હતી.

૨ જુઓ હાઉ ઇન્ડિયા વોટ્સ: ઇલેક્શન લોઝ, પ્રેક્ટિસ એન્ડ પ્રોસિજર,
વી.એસ. રામાદેવી અને એસ.કે. મેંદિરતા દ્વારા, પાનું ૫૫૧.

૩ અનુચ્છેદ ૩૨૪. ચૂંટણીઓનું અધિક્ષણ, નિર્દેશન અને નિયંત્રણ ચૂંટણી
આયોગમાં નિહિત રહેશે:

(૧) સંસદ માટે અને દરેક રાજ્યની વિધાનસભા માટેની સર્વ ચૂંટણી માટે
મતદાર યાદીઓની તૈયારી અંગેનું, તેમજ આ બંધારણ હેઠળ યોજાતી રાષ્ટ્રપતિ
અને ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના પદોની ચૂંટણી સહિતની તમામ ચૂંટણીના આયોજન અંગેનું
અધિપરિવેક્ષણ, નિર્દેશન અને નિયંત્રણ, આ બંધારણમાં જેને ચૂંટણી આયોગ
તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવ્યો છે તેવી આયોગમાં નિવેશિત રહેશે.

(૨) ...

(૩) ...

(૪) ...

(૫) સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓને
આધીન રહીને, ચૂંટણી આયુક્તો અને પ્રાદેશિક આયુક્તોના સેવા-શરતો અને
પદના કાર્યકાળ એવા રહેશે, જેમ રાષ્ટ્રપતિ નિયમ દ્વારા નિર્ધારિત કરે; પરંતુ મુખ્ય
ચૂંટણી આયુક્તને તેના પદ પરથી સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશને જે રીતે અને
જે કારણોના આધારે દૂર કરવામાં આવે છે તે જ રીતે અને તે જ કારણોના આધારે
સિવાય દૂર કરવામાં આવશે નહીં, અને મુખ્ય ચૂંટણી આયુક્તની નિમણૂક બાદ
તેની સેવા-શરતોમાં તેના અહિતમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં; વધુમાં એ પણ

જોગવાઈ છે કે અન્ય કોઈપણ ચૂંટણી આયુક્ત અથવા પ્રાદેશિક આયુક્તને મુખ્ય ચૂંટણી આયુક્તની ભલામણ સિવાય પદ પરથી દૂર કરવામાં આવશે નહીં.

(૬) રાષ્ટ્રપતિ, અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલ, ચૂંટણી આયોગ દ્વારા તેવી વિનંતી કરવામાં આવે ત્યારે, ખંડ (૧) દ્વારા ચૂંટણી આયોગને સોંપાયેલ કાર્યોના નિર્વહ માટે જેવો સ્ટાફ જરૂરી હોય તે ચૂંટણી આયોગને અથવા પ્રાદેશિક આયુક્તને ઉપલબ્ધ કરાવશે.

૪ નિયમ ૫(૧): ભારતના ગેઝેટ તથા દરેક રાજ્યના સત્તાવાર ગેઝેટમાં સૂચના દ્વારા, ચૂંટણી આયોગ એવા ચિહ્નો નિર્દિષ્ટ કરશે કે જે સંસદીય અથવા વિધાનસભા મતવિસ્તારોમાં ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો દ્વારા પસંદ કરી શકાય, અને તેમની પસંદગી કયા પ્રતિબંધોને આધીન રહેશે તે પણ નિર્દિષ્ટ કરશે.

૧૧. પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણીઓ બાદ, ચૂંટણી પંચે તે રાજકીય પક્ષોની માન્યતા પાછી ખેંચવાનો નિર્ણય કર્યો, જેઓનું મતદાનમાં પ્રદર્શન નબળું હતું. પ્રથમ સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં કુલ માન્ય મતોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૩ ટકા મત મેળવનાર પક્ષોને તેમની માન્યતા યથાવત્ રાખવાની મંજૂરી અપાઈ હતી અને અન્ય પક્ષોને અગાઉ આપવામાં આવેલી માન્યતા પાછી ખેંચવામાં આવી હતી. ઉક્ત ટકાવારી ૧૯૬૨ની ત્રીજી સામાન્ય ચૂંટણીઓ પછી ૪ કરવામાં આવી હતી. ૧૯૬૭ સુધી પરિસ્થિતિ એવી જ રહી હતી. ત્યારબાદ શું બન્યું તે વી.એસ. રમાદેવી અને એસ.કે. મેન્દિરતા દ્વારા રચિત હાઉ ઇન્ડિયા વોટ્સ: ઇલેક્શન લોઝ, પ્રેક્ટિસ એન્ડ પ્રોસિજરમાંથી એક અવતરણ ઉદ્ઘૃત કરીને સરળતાથી સમજાવી શકાય છે:

“૧૯૬૭ની ચોથી સામાન્ય ચૂંટણીઓ પછી, ચૂંટણી આયોગે એમ માન્યું કે રાજકીય પક્ષોની માન્યતા સાથે સંબંધિત જોગવાઈઓ તથા તે સંબંધિત તમામ બાબતોને એક જ સ્થળે સંહિતાબદ્ધ કરવી વધુ ઇચ્છનીય છે, જેથી સંબંધિત તથા રસ ધરાવતા તમામ વ્યક્તિઓ નિર્ધારિત આવશ્યકતાઓથી સંપૂર્ણપણે અવગત થઈ શકે અને તે મુજબ પોતાના કાર્યનું નિયમન કરી શકે. વધુમાં, આયોગે એમ પણ યોગ્ય અને ઇચ્છનીય માન્યું કે રાજકીય પક્ષોની નોંધણી માટે પણ જોગવાઈ હોવી જોઈએ અને ચૂંટણી કાયદાના હેતુઓ માટે કોઈપણ પક્ષને માન્યતા આપવામાં આવે તે પહેલાં આવી નોંધણીને પૂર્વશરત બનાવવી જોઈએ.

તદનુસાર, આયોગે ૩૧ ઓગસ્ટ ૧૯૬૮ના રોજ “ચૂંટણી ચિહ્નો (અનામત અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮” તરીકે ઓળખાતો એક આદેશ જાહેર કર્યો, જે આજદિન સુધી અમલમાં છે. આ આદેશ દ્વારા પક્ષોની નોંધણી, તેમની માન્યતા તથા તે સંબંધિત તમામ બાબતો અંગે વિંગતવાર જોગવાઈઓ કરવામાં આવી , તેમજ ચૂંટણી વખતે ચિહ્નોની નિર્ધારણા, અનામત, પસંદગી અને ફાળવણી અંગેની જોગવાઈઓ પણ કરવામાં આવી. તે આદેશના પરિચ્છેદ ૧૮ દ્વારા, તે આદેશના અમલીકરણમાં ઊભી થતી કોઈપણ મુશ્કેલી દૂર કરવા અથવા જે પરિસ્થિતિ માટે તે આદેશમાં કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી અથવા અપર્યાપ્ત જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તેવી પરિસ્થિતિનો નિવેડો લાવવા માટેની તમામ અવશિષ્ટ સત્તાઓ ચૂંટણી આયોગમાં નિહિત કરવામાં આવી છે.”

૧૨. પ્રતીકો આદેશ, ૧૯૬૮, પ્રારંભમાં ચૂંટણી આયોગ દ્વારા સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨૪ સાથે વાંચવામાં આવતા ચૂંટણીના સંચાલન નિયમો, ૧૯૬૧ ના નિયમ ૫ અને ૧૦ દ્વારા તેમાં નિહિત સત્તાના અનુસંધાને બનાવવામાં આવ્યો હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧ માં કલમ ૨૯અનો સમાવેશ થયા પછી, ચૂંટણી આયોગે ઉપરોક્ત કલમમાંથી પણ સત્તા પ્રાપ્ત થતી હોવાનું માની લીધું છે. ઉક્ત આદેશનો પરિષ્કેદ ૪, નિર્ધારિત મતવિસ્તારની દરેક સ્પર્ધિત ચૂંટણીમાં દરેક સ્પર્ધાત્મક ઉમેદવારને એક પ્રતીક ફાળવવાની વ્યવસ્થા પ્રતિપાદિત કરે છે. પરિષ્કેદ ૫ હેઠળ, પ્રતીકોને બે વર્ગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે: આરક્ષિત અને મુક્ત. પરિષ્કેદ ૫ આ મુજબ છે:

“૫. ચિહ્નોનું વર્ગીકરણ.—(૧) આ આદેશના હેતુસર ચિહ્નો અનામત અથવા મુક્ત એવા હોય છે.

(૨) આ આદેશમાં અન્યથા જોગવાઈ કરેલ હોય તે સિવાય, આરક્ષિત પ્રતીક એવું પ્રતીક છે કે જે માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ માટે તે પક્ષ દ્વારા ઊભા કરાયેલા ચૂંટણી લડતા ઉમેદવારોને વિશિષ્ટ ફાળવણી માટે આરક્ષિત રાખવામાં આવેલ હોય છે.

(૩) મુક્ત પ્રતીક એ અનામત પ્રતીક સિવાયનું પ્રતીક છે.”

ભારપૂર્વક દર્શાવેલ છે

ઉપરોક્તમાંથી એવું જોવામાં આવે છે કે કેટલીક નિશાનીઓ માત્ર માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઊભા કરાયેલા ઉમેદવારોને ફાળવણી કરવા માટે અનન્ય

રીતે અનામત રાખવામાં આવી છે. ઉક્ત આદેશનો પેરા ૬૫ ચૂંટણી આયોગને રાજકીય પક્ષોને માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો અથવા અમાન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો તરીકે વર્ગીકૃત કરવાની સત્તા આપે છે. તેમાં વધુમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ રાષ્ટ્રીય પક્ષ અથવા રાજ્ય પક્ષ પૈકી કોઈ એક હોઈ શકે છે.

૫ નિયમ ૬: આ આદેશના હેતુઓ માટે અને આયોગ સમયાંતરે જ્યારે અને જેમ જરૂરિયાત ઊભી થાય તેમ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અન્ય હેતુઓ માટે, રાજકીય પક્ષો માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો અથવા અમાન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો હોય છે.

૧૩. ઉક્ત આદેશના પેરા ૬એ અને ૬બીમાં એવી શરતો નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે, જે કોઈપણ રાજકીય પક્ષને માન્યપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ તરીકે વર્ગીકૃત કરવા માટે પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે. રાજ્ય પક્ષના સંદર્ભમાં, પેરા ૬એ એવી શરતો નિર્ધારિત કરે છે, જે પૂર્ણ કરવી અથવા સંતોષકારક રીતે પૂરી થવી આવશ્યક છે, જ્યારે પેરા ૬બી રાષ્ટ્રીય પક્ષ માટેની શરતો નિર્ધારિત કરે છે. વ્યાપક રીતે કહીએ તો, બંને પરિસ્થિતિઓમાં, એટલે કે રાષ્ટ્રીય પક્ષ અને રાજ્ય પક્ષના મામલામાં, માન્યતા માંગતા પહેલાં સંસદ અથવા અનુરૂપ રાજ્ય વિધાનસભાની કોઈ એક સામાન્ય ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાની અને તેમાં માન્ય રીતે પડેલા મતોમાંથી નિશ્ચિત લઘુત્તમ ટકાવારી મેળવવાની તેમજ તેમાં નિર્ધારિત બેઠકોની લઘુત્તમ સંખ્યા હાંસલ કરવાની આવશ્યકતા છે. પેરા ૬એ અને ૬બી હેઠળ નિર્ધારિત આવી શરતો સમયાંતરે બદલાતી રહી હતી.

૧૪. સર્વ અરજીકર્તાઓ મે, ૨૦૦૫ સુધી સુધારેલ સ્થિતિમાં રહેલા સિમ્બોલ્સ ઓર્ડર, ૧૯૬૮ થી વ્યથિત છે. કારણ કે આ પક્ષો, સ્વીકાર્ય રીતે, અનધિકૃત રાજકીય પક્ષો છે, તેથી ચૂંટણી સમયે તે પક્ષો દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવારોને વિશેષ જાળવણી માટે તેમના પાસે અનામત ચૂંટણીચિહ્ન નહોતું. આ અરજીઓની લંબિતાવસ્થા દરમિયાન, ઉક્ત આદેશમાં તા. ૧૬-૦૮-૨૦૧૧ ની જાહેરનામાં દ્વારા ફરીથી સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો, એ ઉદ્દેશ કરવો પણ અનુપયુક્ત નથી.

૧૫. સિમ્બોલ્સ ઓર્ડર, ૧૯૬૮ હેઠળ, જે રીતે તેમાં વર્ષ ૨૦૦૫ સુધી સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા તે મુજબ, કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ (રાજ્ય) તરીકે વર્ગીકૃત કરવા માટે પૂર્ણ થવાની આવશ્યક એવી શરતો, અને તેથી દરેક ચૂંટણીમાં તેના તમામ ઉમેદવારોને એક સામાન્ય ચિહ્નના વિશિષ્ટ જાળવણીનો હક અપાવતી એવી શરતો, ઉક્ત ઓર્ડરના પરા ૬અ માં સમાવિષ્ટ છે, જે મૂળ પરા ૬અ ના સ્થાને તા. ૧૪-૦૫-૨૦૦૫ ની સૂચના દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો:

“૬અ. રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટેની શરતો.— કોઈ રાજકીય પક્ષને કોઈ રાજ્યમાં રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા મેળવવા માટે પાત્ર ગણવામાં આવશે, ત્યારે જ અને ત્યારે જ જ્યારે નીચે મુજબની કોઈપણ એક શરત પૂર્ણ થતી હોય:

(૧) રાજ્યની વિધાનસભાની છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં, પક્ષ દ્વારા ઊભા કરાયેલા ઉમેદવારોએ રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતોમાંથી છ ટકાથી ઓછા નહીં એટલા મત મેળવ્યા હોય; અને, ઉપરાંત, આવા સામાન્ય ચૂંટણીમાં તે પક્ષે તે રાજ્યની વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા બે સભ્યોને ચૂંટાવી મોકલ્યા હોય; અથવા

(૨) તે રાજ્યમાંથી લોકસભા માટે થયેલી છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં, પક્ષ દ્વારા ઊભા કરાયેલા ઉમેદવારોએ તે રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતોમાંથી છ ટકાથી ઓછા નહિ એવા મતો પ્રાપ્ત કર્યા હોય; અને, વધુમાં, તે પક્ષે આવી સામાન્ય ચૂંટણીમાં તે રાજ્યમાંથી લોકસભા માટે ઓછામાં ઓછા એક સભ્યને ચૂંટાવી મોકલ્યો હોય; અથવા

(૩) રાજ્યની વિધાનસભાની છેલ્લી સામાન્ય ચૂંટણીમાં, પક્ષે વિધાનસભાની કુલ બેઠકોની સંખ્યામાંથી ઓછામાં ઓછી ત્રણ ટકા બેઠકો જીતેલી હોવી જોઈએ, જેમાં અડધાથી વધુનો કોઈપણ અંશ એક ગણવામાં આવશે, અથવા વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ બેઠકો જીતેલી હોવી જોઈએ, જેમાંથી જે વધુ હોય; અથવા

(૪) રાજ્યમાંથી લોકોના ગૃહ માટે યોજાયેલી છેલ્લા સામાન્ય ચૂંટણીમાં, તે પક્ષે તે રાજ્યને ફાળવાયેલા દરેક રૂપ સભ્યો માટે અથવા તેના કોઈપણ અપૂર્ણ અંશ માટે ઓછામાં ઓછા એક સભ્યને લોકોના ગૃહમાં ચૂંટાવી મોકલ્યો હોય.”

ઉપરોક્તથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માન્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, કોઈ રાજકીય પક્ષે નીચેની શરતો પૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે:

1. તે સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભા માટે યોજાયેલી એક સામાન્ય ચૂંટણી લડી હોવી જોઈએ અને પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવારોએ સંયુક્ત રીતે રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતોમાંથી ૬% કરતાં ઓછા નહીં એવા મત મેળવ્યા હોવા જોઈએ અને તેવી ચૂંટણીમાં વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા બે સભ્યો ચૂંટાઈ આવ્યા હોવા જોઈએ;

2. વૈકલ્પિક રીતે, પક્ષે તે રાજ્યમાંથી લોકસભાની ચૂંટણી લડી હોવી જોઈએ અને પક્ષ દ્વારા ઉભા રાખવામાં આવેલા ઉમેદવારોએ સામૂહિક રીતે તે રાજ્યમાં પડેલા કુલ માન્ય મતમાંથી ઓછામાં ઓછા ૬% મત મેળવ્યા હોવા જોઈએ, તેમજ તે ઉપરાંત લોકસભામાં ઓછામાં ઓછા એક સભ્યને ચૂંટાવી મોકલ્યો હોવો જોઈએ;

3. ત્રીજી વૈકલ્પિક શરત એવી છે કે, જે પૂર્ણ થાય તો પક્ષને માન્યતા મેળવવાનો અધિકાર થાય, એ છે કે પક્ષે વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણી લડી હોવી જોઈએ અને કુલ બેઠકોની સંખ્યામાંથી ઓછામાં ઓછા ૩% બેઠકો અથવા ૩ બેઠકો, જેમાંથી જે વધુ હોય તે જેટલી, જીતેલી હોવી જોઈએ;

4. વૈકલ્પિક રીતે, પક્ષે લોકસભાની ચૂંટણી લડી હોવી જોઈએ અને તે રાજ્યને ફાળવાયેલા દર રૂપ સભ્યો દીઠ લોકસભામાં ઓછામાં ઓછા એક સભ્યને ચૂંટાડી મોકલ્યો હોવો જોઈએ.

૧૬. અમારી સમક્ષ રહેલા કોઈપણ રાજકીય પક્ષે ઉપરોક્ત શરતોમાંથી એકપણ શરત પૂર્ણ કરી ન હોવાથી, તેમને માન્ય રાજકીય પક્ષો તરીકે વર્ગીકૃત

કરવામાં આવ્યા નહોતા અને તેના પરિણામે તેઓ કોઈપણ ચૂંટણીમાં તેમના તમામ ઉમેદવારો માટે એક સામાન્ય પ્રતીક મેળવવામાં અસક્ષમ રહ્યા હતા. તેથી, અરજીઓનો વર્તમાન સમૂહ.

૧૭. કોઈપણ રાજકીય પક્ષને માન્ય રાજકીય પક્ષ તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવવાને કારણે તેને જે લાભો પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે:

૧. કોઈપણ ચૂંટણીમાં આવી પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા તમામ ઉમેદવારોને વિશિષ્ટ રીતે જાળવણી માટે પ્રતીકનું અનામત રાખવું;

૨. તેવા પક્ષ દ્વારા ઉભા કરવામાં આવેલ ઉમેદવારોને નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેટલી સંખ્યામાં “ચૂંટણીય ચાટી” ની નકલો અને “તેવી અન્ય સામગ્રી” વિનામૂલ્યે પુરવઠા મેળવવાનો અધિકાર છે; આર.પી. અધિનિયમની કલમ ૭૮એ અને ૭૮બી જુઓ; અને

૩. ચૂંટણી આયોગ દ્વારા કેબલ ટેલિવિઝન નેટવર્ક અને અન્ય ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમોમાં સમયના સમન્યાયી વહેંચણીનું જાળવણી; આર.પી. અધિનિયમની કલમ ૩૯એ.

૧૮. ચિહ્નો અંગેના આદેશના પેરા ૬સીક મુજબ, માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષને દરેક અનુગામી સામાન્ય ચૂંટણી માટે તથા બે સામાન્ય ચૂંટણીઓ વચ્ચેના અંતરાળ દરમિયાન તે દરજ્જો ત્યારે જ યથાવત્ મળશે, જો તે દરેક અનુસૂચિત સામાન્ય ચૂંટણીમાં, તે રાષ્ટ્રીય પક્ષ છે કે રાજ્ય પક્ષ છે તેના આધારે, પેરા ૬એ અથવા ૬બી હેઠળ નિર્દિષ્ટ શરતો પૂર્ણ કરે. દરેક અનુગામી સામાન્ય ચૂંટણી પછી,

સ્પષ્ટપણે, ચૂંટણી આયોગ દ્વારા આ મૂલવણી કરવામાં આવે છે કે દરેક રાજકીય પક્ષનો એવો દરજ્જો ચાલુ રાખવો જોઈએ કે નહીં. આવી મૂલવણીના આધારે, જો એવું જણાય કે માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ સતત માન્યતા માટે આવશ્યક શરતો પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ ગયો છે, તો એવા પક્ષની માન્યતા રદ કરવામાં આવશે. યદ્યપિ પેરા ૧૦એના બળે, આવી પક્ષને મૂળરૂપે ફાળવવામાં આવેલ ચૂંટણી ચિહ્નના વિશિષ્ટ ઉપયોગ અને ફાળવણીને લગતા અંશે, માન્યતા રદ થવાનો પ્રભાવ નિશ્ચિત અવધિ સુધી મુલતવી રહે છે, તો પણ માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષના દરજ્જાને અનુસંગિક અન્ય લાભો માન્યતા રદ થતા જ તરત જ નકારી દેવામાં આવશે.

૬ કસી. રાષ્ટ્રીય અથવા રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા સતત ચાલુ રાખવા માટેની શરતો.—જો કોઈ રાજકીય પક્ષને પરિચ્છેદ ૬એ હેઠળ રાજ્ય પક્ષ તરીકે, અથવા પરિચ્છેદ ૬બી હેઠળ રાષ્ટ્રીય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી હોય, તો ત્યારબાદ લોકસભા માટેની કોઈ સામાન્ય ચૂંટણી અથવા, જે લાગુ પડે તે મુજબ, સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભા માટેની સામાન્ય ચૂંટણી પછી તેને એવી માન્યતા યથાવત્ આપવામાં આવવી જોઈએ કે નહીં, તે પ્રશ્ન ઉક્ત સામાન્ય ચૂંટણીના પરિણામોના આધારે તે દ્વારા ઉક્ત પરિચ્છેદોમાં નિર્ધારિત શરતોના પાલન પર નિર્ભર રહેશે।

૧૮. ચિહ્નો અંગેના આદેશની ઉપરોક્ત જોગવાઈઓનો સાર એ છે કે કોઈપણ રાજકીય પક્ષને ચૂંટણી ચિહ્નનું કાયમી ધોરણે ફાળવણી અથવા ઉપયોગ

કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી. વિશિષ્ટ ચૂંટણી ચિહ્નની ફાળવણી રાજકીય પક્ષને માત્ર તેટલા સમય સુધી જ ઉપલબ્ધ રહે છે, જેટલા સમય સુધી તેને ચૂંટણી આયોગ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત હોય. માન્યતા પ્રાપ્ત કરવી અને તેની ચાલુ રાખવાની દરેક અનુસારી સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષના પ્રદર્શન પર આધારિત છે. તેથી, નવી રચાયેલ રાજકીય પક્ષોને કોઈપણ ચૂંટણીમાં તેમની તરફથી ઉભા કરાયેલા તમામ ઉમેદવારોના હિત માટે એક સામાન્ય ચૂંટણી ચિહ્નની વિશિષ્ટ ફાળવણી હક તરીકે મેળવવાનો અધિકાર નથી. આવા ઉમેદવારોને ચૂંટણી આયોગ દ્વારા સૂચિત મુક્ત ચિહ્નોમાંથી એક પસંદ કરવું આવશ્યક છે. ઉમેદવારને મુક્ત ચિહ્નની ફાળવણી વિવિધ પરિબલો પર આધારિત હોય છે, જેમ કે પૂર્વદાવાનો અસ્તિત્વ વગેરે, જેની વિગત આ કેસના હેતુ માટે આવશ્યક નથી. તેથી, રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા તમામ ઉમેદવારોને સામાન્ય ચૂંટણીમાં આવશ્યકપણે એક જ ચિહ્ન મળે એવું નથી.

૨૦. તેવા હાલના રાજકીય પક્ષના મામલામાં પણ, જેને અગાઉના કોઈ સમયબિંદુએ માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી પરંતુ કોઈ સામાન્ય ચૂંટણીમાં તેના અપર્યાપ્ત પ્રદર્શનને કારણે તેણે માન્યતા ગુમાવી દીધી હોય, અથવા તેવા રાજકીય પક્ષના મામલામાં, જેણે સામાન્ય ચૂંટણી લડી હોય પરંતુ ચિહ્નો આદેશમાં નિર્ધારિત પ્રદર્શનના આવશ્યક ધોરણો પૂર્ણ કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો હોય, પરા ૧૦અ માં નિર્દિષ્ટ અવધિથી આગળની કોઈપણ અનુવર્તી ચૂંટણીમાં એવા પક્ષના ઉમેદવારોના અનન્ય ઉપયોગ માટે સામાન્ય ચિહ્ન ઉપલબ્ધ રહેશે નહીં.

૨૧. ઉપરોક્ત એવી કોઈ સામાન્ય પ્રતીકની અપ્રાપ્યતા, જેનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ એવી રાજકીય પક્ષોના ઉમેદવારો માટે હોય જેઓને માન્ય રાજકીય પક્ષનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો નથી અથવા જેવો દરજ્જો તેઓ સતત ભોગવતા નથી, તે જ આ અરજીઓમાં વિવાદનો મુખ્ય મુદ્દો છે.

૨૨. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે, સિમ્બોલ્સ ઓર્ડર, જેટલા અંશે તે નોંધાયેલ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાની અને તેની માન્યતા રદ કરવાની જોગવાઈ કરે છે, તે: (૧) મનસ્વી છે અને ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે તે હાંસલ કરવાના હેતુ સાથે કોઈ યુક્તિસંગત સંબંધ વિના માન્યતાપ્રાપ્ત અને અમાન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો વચ્ચે કૃત્રિમ વર્ગીકરણ સર્જે છે; (૨) રાજકીય પક્ષના સભ્યોને અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને (સી) હેઠળ ખાતરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરે છે; અને (૩) રાજકીય પક્ષના સભ્યો મતદારો હોવાના આધારે ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા અંગેના તેમના સંવિધાનિક અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

૨૩. ઉપરોક્ત પડકારના આધારને વિશદ કરતાં, અરજદારો તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલ દ્વારા વિવિધ રજૂઆતો કરવામાં આવી છે અને તે જ મારા વિદ્વાન ભાઈ અલ્ટામસ કબીર, ન્યાયાધીશના ચુકાદામાં વ્યાપક રીતે સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી છે. તેથી, ચૂંટણી આયોગ તરફથી વિદ્વાન વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવા સિવાય, તે જ બાબતોને ફરીથી દોહરાવવાનો મને કોઈ કારણ દેખાતો નથી.

૨૪. ચૂંટણી પંચનું વલણ એવું છે કે ચૂંટણી પંચ દ્વારા રાજકીય પક્ષોની માન્યતા રદ કરવાની અથવા અમાન્ય ગણવાની નિયમાવળી “ગૌણ રાજકીય પક્ષોને માન્યતા પ્રાપ્ત થવાથી રોકવા” માટે રચવામાં આવી છે. જે રાજકીય પક્ષ સામાન્ય ચૂંટણીમાં માન્ય રીતે પડેલા મતમાંથી નિર્ધારિત લઘુત્તમ ટકાવારી મેળવેવામાં અને વિધાનમંડળમાં નિર્ધારિત લઘુત્તમ સંખ્યામાં સભ્યો પરત મોકલવામાં નિષ્ફળ ગયો હોય તેને ન તો માન્યતા માંગવાનો અને ન તો કાયમી ચિહ્ન માંગવાનો કોઈ અધિકાર નથી. સુશ્રી મીનાક્ષી અરોરા દ્વારા વધુમાં એવું પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે સિમ્બોલ્સ ઓર્ડરની જોગવાઈઓ હેઠળ ચૂંટણી પંચ દ્વારા રાજકીય પક્ષને અપાતી માન્યતા માત્ર તે રાજકીય પક્ષને કોઈપણ ચૂંટણીમાં તેના ઉમેદવારોના હિતમાં ચૂંટણી ચિહ્ન અનામત રાખવા અને તેનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ કરવાની સગવડ જ આપતી નથી, પરંતુ અગાઉ નોંધ લેવામાં આવેલા આર.પી. અધિનિયમની કલમો ૭૮એ અને ૭૮બી હેઠળ કલ્પિત કેટલાક અન્ય લાભો પણ પ્રદાન કરે છે. તેથી, રાજકીય પક્ષોને અપ્રતિબંધિત અને અનિયમિત માન્યતા આપવી એ જાહેર ખજાના પર વધારાનો ભાર બનશે. વિદ્વાન વકીલે એન.પી. પોન્નુસ્વામી વિ. રિટર્નિંગ ઓફિસર, નામક્કલ કન્સ્ટિટ્યુએન્સી, ૧૯૫૨ એસ.સી.આર. ૨૧૮ અને જ્યોતિ બસુ વિ. દેવી ઘોષાલ (૧૯૮૨) ૧ એસ.સી.સી. ૬૯૧ પર આધાર રાખીને દલીલ કરી હતી કે ચૂંટણી સંબંધિત તમામ અધિકારો કાયદાની ઉત્પત્તિ છે અને ચૂંટણી લડવા માટે કોઈ રાજકીય પક્ષમાં અથવા રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવારમાં કોઈ સામાન્ય કાયદાકીય

અધિકાર અથવા મૂળભૂત અધિકાર નિહિત નથી. તે જ રીતે, રાજકીય પક્ષના હિતમાં કાયમી ચૂંટણી ચિહ્નની ફાળવણી માંગવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર પણ ન તો રાજકીય પક્ષના પક્ષમાં છે અને ન તો તેના સભ્યોના પક્ષમાં, ભલે તેનો અનુયાયી વર્ગ જેવો પણ હોય; જે, વિદ્વાન વકીલ મુજબ, સંપૂર્ણપણે સામાન્ય ચૂંટણીમાં તેના પ્રદર્શનના આધારે જ નિર્ધારિત થવાનો છે. આ દેશમાં ચૂંટણી યોજવાની જવાબદારી સંવિધાન દ્વારા સોંપવામાં આવેલ ચૂંટણી પંચને મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી પ્રક્રિયા સુનિશ્ચિત કરવા માટે, જે ભારતના ગણરાજ્યના સંવિધાન હેઠળ સ્થાપિત લોકશાહી માળખાના સંરક્ષણ માટે અનિવાર્ય છે, ચૂંટણી પ્રક્રિયાના દરેક તબક્કાને યોગ્ય રીતે નિયમિત કરવા માટે તમામ પગલાં લેવા સંવિધાનિક સત્તા પ્રાપ્ત છે.

૭ (૧૯૮૫) જ એસ.સી.સી. ૬૨૮ = કન્હૈયા લાલ ઓમર વિ. આર.કે. ત્રિવેદી.

૨૫. ચૂંટણી આયોગ માટેના વિદ્વાન વકીલે વધુમાં રજૂ કર્યું કે, એકવાર માન્યતા પ્રાપ્ત થયેલ રાજકીય પક્ષે પોતાનું અનામત પ્રતીક કાયમી રીતે જાળવી રાખવું જોઈએ કે કેમ, એવો પ્રશ્ન આ અદાલત સમક્ષ અગાઉ સુબ્રમણિયન સ્વામી વિ. ઇલેક્શન કમિશન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૮) ૧૪ એસ.સી.સી. ૩૧૮ માં વિચારણા માટે આવેલો હતો, અને આ અદાલતે તે રજૂઆતને નામંજૂર કરી હતી અને તેથી, આ મુદ્દો હવે વધુ રેસ ઇન્ટેગ્રા રહ્યો નથી અને તેને ફરીથી પુનઃખોલી શકાય તેમ નથી.

૨૬. મારો મત છે કે અરજીઓનો આ સમૂહ લોકશાહીની કાર્યપદ્ધતિમાં, જેને અમે ભારતના લોકોએ “ગંભીરતાપૂર્વક સ્થાપિત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે”, દૂરગામી પરિણામો ધરાવતા મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉઠાવે છે:

“મુક્ત દેશમાં કોઈ અધિકાર તે અધિકાર કરતાં વધુ અમૂલ્ય નથી કે જેનાથી તેઓ, જે કાયદાઓ બનાવે છે અને જેઓનાં આધીન રહીને સારા નાગરિકો તરીકે આપણને જીવવું પડે છે, તેમની ચૂંટણીમાં પોતાનો અવાજ ધરાવવાનો અધિકાર મળે. મતદાનનો અધિકાર હલકો પાડવામાં આવે તો અન્ય અધિકારો, અતિમૂળભૂત અધિકારો પણ, ભ્રામક બની જાય છે.” — ૩૭૬ યુએસ ૧, વેસબેરી વિ. સેન્ડર્સ.

ચૂંટણી અધિકારો”માં નાગરિકનો અધિકાર, પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોની વિધાનમંડળમાં પ્રતિનિધિ પસંદ કરવાની ક્ષમતા, રાજકીય પક્ષને સત્તા સુધી પહોંચવાની તક અને ઉમેદવારને સમુદાયની ઈચ્છાઓ તથા આકાંક્ષાઓને અવાજ આપવા માટે વિધાનમંડળમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની તક જેવા અલગ અલગ મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાનો ઉદ્ભવ એક જ સામાન્ય મૂળમાંથી થાય છે—ચૂંટણી પ્રક્રિયા, જે લોકશાહી ગણરાજ્યની સ્થાપનાની સંવિધાનિક યોજનાનો સ્ત્રોત અને પરિપૂર્ણ પરિણામ છે।

૨૭. હું અરજીઓમાં કરવામાં આવેલી વિવિધ રજૂઆતો અને તેમાં સંકળાયેલા વિશાળ પ્રશ્નની તપાસ કરું તે પહેલાં, એક પ્રાથમિક મુદ્દાનો નિરાકરણ કરવો આવશ્યક છે, અર્થાત્, આ અદાલતે સુધ્રમણિયન સ્વામી મામલે અગાઉ

આપેલા નિર્ણયને ધ્યાનમાં લેતા, અરજદારોને આ અરજીઓના આ સમૂહમાં તેઓ ઉઠાવવા ઈચ્છે છે તેવા વિવિધ પ્રશ્નો ઉઠાવવાની પરવાનગી છે કે નહીં અને તે જ પ્રશ્નોની તપાસ કરવી આ અદાલત માટે યોગ્ય છે કે નહીં.

૨૮. આ અદાલતે ગોલકનાથ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ (૧૯૬૭) ૨ એસ.સી.આર. ૭૬૨ માં, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એન્ડ લીગલ રિમેમ્બ્રાન્સર, સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ વિ. કોર્પોરેશન ઓફ કલકત્તા (૧૯૬૭) ૨ એસ.સી.આર. ૧૭૦ અને બંગાલ ઇમ્યુનિટી કંપની લિમિટેડ વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર (૧૯૫૫) ૨ એસ.સી.આર. ૬૦૩ પર આધાર રાખીને, એવું ઠરાવ્યું છે કે “બંધારણમાં એવું કશું નથી જે સર્વોચ્ચ અદાલતને તેના પોતાના અગાઉના નિર્ણયો પાસેથી વિમુખ થવાથી અટકાવે, જો તે તેના ભૂલભર્યા હોવા અને જનસામાન્યના હિત પર તેના હાનિકારક પ્રભાવ અંગે સંતોષ પામે”. જો આ અદાલતે સ્થાપિત કરેલો કોઈ સિદ્ધાંત બંધારણની રૂપરેખા સાથે સ્પષ્ટપણે અસંગત હોવાનું દર્શાવી શકાય, તો સ્થાપિત કરાયેલ જોટા સિદ્ધાંતને સુધારવું આ અદાલતનું કર્તવ્ય બની જાય છે. બંધારણના અર્થઘટન સંબંધિત બાબતોમાં શક્ય તેટલી વહેલી તકે પોતાની જ ભૂલ સુધારવી પણ આ અદાલતનું કર્તવ્ય છે, “કારણ કે ભૂલનું ચિરંજીવીકરણ જાહેર હિત માટે હાનિકારક બનશે”. તેથી, મારા મતાનુસાર, અરજદારો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલા વિવિધ કાનૂની પ્રશ્નોની તપાસ કરવી આવશ્યક છે.

૨૯. મોહિન્દર સિંહ ગિલ અને અન્ય વિ. ધ ચીફ ઇલેક્શન કમિશનર, ન્યૂ દિલ્હી અને અન્ય (૧૯૭૮) ૧ એસ.સી.સી. ૪૦૫ માં, અદાલત તરફથી બોલતા, ન્યાયમૂર્તિ અચ્ચરે આ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો:

૨૩. લોકશાહી એ લોકો દ્વારા ચાલતું શાસન છે. તે સતત સહભાગિતાપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે, વિનાશકારી અને અવધિઅવધિએ થતી કસરત નથી. સામાન્ય માણસ, પોતાની વિશાળ સંખ્યામાં, મતદાન વખતે પોતાનો મત નોંધાવીને પોતાની સંસદનું સામાજિક હિસાબ-પરીક્ષણ કરે છે અને આ પ્રતિનિધિ વિષે રાજકીય પસંદગી પણ વ્યક્ત કરે છે. સહભાગિતાપૂર્ણ શાસનનું સંપૂર્ણ પુષ્પ ભાગ્યે જ ફૂલે છે, તેમ છતાં લોકશાહી શાસનનું લઘુત્તમ લક્ષણ એ છે કે દરેક કાર્યકાળ પછી વિશ્વાસના પુનર્નવીકરણ માટે લોકોનો આશ્રય લેવો. તેથી પ્રૌઢ મતાધિકાર અને સામાન્ય ચૂંટણીઓ અમારી બંધારણીય અનિવાર્યતાઓ છે. ‘ચૂંટણીનો અધિકાર એ બંધારણનો મર્મ છે’ (જુનિયસ). આ ઠરાવા માટે બહુ દલીલની જરૂર નથી કે સંસદીય પ્રણાલીની હૃદયસ્થિતિ એ છે કે પ્રૌઢ મતાધિકારના આધાર પર સમયાંતરે યોજાતી મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીઓ, જોકે સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી કદાચ તેથી ઘણું વધુ માંગતી હોય.

૩૦. યદ્યપિ આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે પ્રૌઢ મતાધિકાર અને સામાન્ય ચૂંટણીઓ બંધારણીય અનિવાર્યતાઓ છે, તેમ છતાં આવી નોંધના આધારનું તેણે વિસ્તૃત વર્ણન અને સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નહોતું. નીચે દર્શાવેલ કારણોસર આ નિવેદન જેટલું સાંભળવામાં વાક્યપટુતાપૂર્ણ લાગે છે, તે કરતાં ઓછું વાક્યપટુતાપૂર્ણ અને

વધુ કાનૂની છે. અનુચ્છેદ ૩૨૬૮ જાહેર કરે છે કે લોકસભા તથા દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ પ્રૌઢ મતાધિકારના આધારે થવી જોઈએ. અનુચ્છેદ ૮૧(૧)(એ)૯ અને ૮૩ સંયુક્ત રીતે આદેશ આપે છે કે લોકસભાના ૫૩૦ સભ્યો “રાજ્યના પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરાયેલા” હોવા આવશ્યક છે. અનુચ્છેદ ૮૧(૨)(બી)૧૦ મુજબ પ્રત્યેક રાજ્યને તેમાં નિર્દિષ્ટ રીતથી પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં વહેંચવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવે છે, જ્યારે અનુચ્છેદ ૮૩(૨)૧૧ મુજબ લોકસભાની અવધિ ૫ વર્ષથી વધુ ન હોઈ શકે. પ્રથમ બેઠકની તારીખથી ગણાતી ૫ વર્ષની અવધિ પૂર્ણ થતા જ લોકસભાનું વિઘટન થયેલ ગણાશે. આ જોગવાઈઓ સંયુક્ત રીતે પ્રૌઢ મતાધિકારના આધારે લોકસભા માટે આવર્તિત ચૂંટણી કરવાનું અનિવાર્ય બનાવે છે. તેવી જ રીતે, અનુચ્છેદો ૧૬૮, ૧૭૦ અને ૧૭૨ સંયુક્ત રીતે રાજ્યની વિધાનસભા માટે પ્રૌઢ મતાધિકારના આધારે આવર્તિત ચૂંટણી કરવાનું અનિવાર્ય બનાવે છે.

૮ કલમ ૩૨૬. લોકસભા તથા રાજ્યોની વિધાનસભાઓ માટેની ચૂંટણી પ્રૌઢ મતાધિકારના આધાર પર થવાની: લોકસભા તથા દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણી પ્રૌઢ મતાધિકારના આધાર પર થવી પડશે; એટલે કે, ભારતનો દરેક એવો નાગરિક, જે તે હેતુ માટે યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કોઈ કાયદા દ્વારા અથવા તેના હેઠળ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી તારીખે અઢાર વર્ષની ઉંમરથી ઓછો ન હોય અને આ બંધારણ હેઠળ અથવા યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કોઈ કાયદા હેઠળ નિવાસના અભાવ,

માનસિક અસ્વસ્થતા, ગુનો અથવા ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર આચરણના આધારે અન્યથા અયોગ્ય ઠરેલો ન હોય, તે આવી કોઈપણ ચૂંટણીમાં મતદાર તરીકે નોંધણી થવા હકદાર રહેશે.

૯ અનુચ્છેદ ૮૧(૧)(એ): રાજ્યોમાં આવેલી પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરાયેલા પાંચસો ત્રીસથી વધુ નહીં એવા સભ્યો.

૧૦ અનુચ્છેદ ૮૧(૨)(બી): દરેક રાજ્યને પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં એવી રીતે વિભાજિત કરવામાં આવશે કે દરેક મતવિસ્તારની વસ્તી અને તેને ફાળવાયેલ બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનો અનુપાત, શક્ય તેટલો, સમગ્ર રાજ્યમાં સમાન રહે; પરંતુ શરતે કે આ ખંડના ઉપખંડ (એ) ની જોગવાઈઓ કોઈપણ રાજ્યને લોકસભામાં બેઠકોના ફાળવણીના હેતુસર ત્યાં સુધી લાગુ પડશે નહીં, જ્યાં સુધી તે રાજ્યની વસ્તી સાઠ લાખથી વધુ ન થાય.

૧૧ અનુચ્છેદ ૮૩(૨): લોકસભા, જો તે પહેલાં વિઘટિત કરવામાં ન આવી હોય, તો તેની પ્રથમ બેઠક માટે નિયત કરાયેલ તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે અને તેનાથી વધુ નહીં, અને ઉક્ત પાંચ વર્ષના સમયગાળાની સમાપ્તિથી સભાનું વિઘટન થયેલું માનવામાં આવશે; પરંતુ, જ્યાં સુધી આકસ્મિક સ્થિતિની જાહેરાત અમલમાં હોય ત્યાં સુધી, સંસદ કાયદા દ્વારા એક વખતમાં એક વર્ષથી વધુ ન હોય તેવા સમયગાળા માટે આ ઉક્ત સમયગાળાને લંબાવી શકશે અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં આવી જાહેરાતનો અમલ બંધ થયા પછીના છ મહિનાથી વધુ સમય સુધી તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવશે નહીં.

૩૧. આ વિવિધ વિધાનિક સંસ્થાઓ માટે આવર્તિત ચૂંટણીનું સંચાલન સુનિશ્ચિત કરવા માટે, બંધારણ દ્વારા ચૂંટણી આયોગની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેને એવી જરૂરી સત્તાઓ સોંપવામાં આવી છે કે જેથી તે કાર્યપાલિકાની સત્તાથી અવરોધરહિત રહી, તેને સોંપાયેલ બંધારણીય ફરજોનું નિર્વહન કરવા માટે સ્વતંત્ર બંધારણીય સત્તાસંસ્થા તરીકે કાર્ય કરી શકે. ૧૨ બંધારણમાં અવતરીત પ્રતિનિધિત્વાત્મક લોકશાહીની આ સમગ્ર યોજના, બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં નિર્દિષ્ટ “લોકશાહી પ્રજાસત્તાક” સ્થાપિત કરવાનો બંધારણીય ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં આ અદાલતે મોહિન્દર સિંહ ગિલ અને અન્યમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે “સંસદીય પદ્ધતિનું હૃદય એ છે કે પુખ્ત મતાધિકારના આધારે મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી આવર્તિત રીતે યોજાય”.

૧૨ અનુચ્છેદ ૩૨૪: પાદટીપ ૩ જુઓ.

૩૨. મોહિન્દર સિંહ ગિલ અને અન્યમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થામાં સૌથી મૂલ્યવાન અધિકાર એ ‘નાના માણસ’નો નાનો પેન્સિલનો નિશાન મૂકી સમર્થન દર્શાવવાનો, ભાર મૂકવાનો અને અસંમતિ વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર છે, જેને તેનું મત કહેવાય છે. તેવી જ રીતે, પ્રતિનિધિત્વ આધારિત શાસનપ્રણાલીમાં, ઉમેદવાર બનવાના અધિકારનો ઉપયોગ કરીને વડાપ્રધાનપદ કે રાષ્ટ્રપતિપદ સુધી પહોંચવાનો નાના માણસનો અધિકાર, તેને નાગરિક દૃષ્ટિએ કોઈ મહત્ત્વ નથી એવું કહીને ઉડાડી શકાય તેમ નથી. જો સ્વશાસિત નાગરિકસમુદાય માટે નાગરિકશાસ્ત્રનો કોઈ અર્થ હોય, તો

સહભાગી લોકશાહીને કાયદા દ્વારા નિષ્ફળ બનાવવી નહીં. તેથી સીધો નિષ્કર્ષ એ છે કે દરેક ભારતીયને મત આપવાનો અને ચૂંટાઈ આવવાનો અધિકાર છે અને આ અધિકાર સામાન્ય કાનૂની અધિકારથી ભિન્ન એવો બંધારણીય અધિકાર છે અને કાયદેસરની નિયમાવલીઓના આધીન રહી અદાલતો દ્વારા તેની નોંધ લેવા યોગ્ય છે.

આ દેશમાં સામાન્ય માણસને બંધારણ દ્વારા રચાયેલ કોઈપણ એક ગૃહનો સભ્ય બનવાનો અધિકાર, જેને ન્યાયમૂર્તિ આચરે રૂપકરૂપે “પ્રધાનમંત્રિપદ અથવા રાષ્ટ્રપતિપદ સુધી ઉન્નતિ કરવાનો અધિકાર” તરીકે વર્ણવ્યો છે, બંધારણની સ્પષ્ટ ભાષા અને યોજનામાંથી આવશ્યક અનુસંધાનરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અગાઉથી જ નોંધવામાં આવ્યું છે કે લોકસભા તથા કોઈ રાજ્યની વિધાનસભામાં બેઠકોની પ્રભુત્વશાળી બહુમતી “પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી” દ્વારા “પ્રાદેશિક મતવિસ્તારો”માંથી ભરવાની આવશ્યકતા છે. આવા સભ્યો “પસંદ કરવામાં આવે” તેવી રીતથી પસંદ થવા જરૂરી છે, જેવી રીત સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરે. ૧૩ લોકસભા અથવા વિધાનસભાના સભ્યોને પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરવાની આવી પ્રક્રિયાને આ અદાલતે મોહિન્દર સિંહ ગિલ અને અન્યમાં નાગરિકોના મતદાન કરવાનો અથવા ચૂંટાઈ આવવાનો અધિકાર તરીકે વર્ણવી છે.

૧૩ અનુચ્છેદ ૮૧(૧): અનુચ્છેદ ૩૩૧ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, લોકસભા નીચે મુજબની હશે—

(એ) રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરાયેલા પાંચસો ત્રીસથી વધુ ન હોય તેવા સભ્યો; અને

(બી) સંસદ કાયદા દ્વારા જે રીતે જોગવાઈ કરે તે રીતે પસંદ કરાયેલા, સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે વીસથી વધુ ન હોય એટલા સભ્યો.

૩૩. ચૂંટવાનો અધિકાર કલમો ૮૧ અને ૧૭૦ ની ભાષામાંથી, કલમો ૩૨૫ અને ૩૨૬ સાથે વાંચવામાં આવે ત્યારે, ઉપજે છે. કલમ ૩૨૬ એ નિર્દેશ કરે છે કે લોકસભા અને વિધાનસભાઓની ચૂંટણીઓ પ્રૌઢ મતાધિકારના આધારે થશે, અર્થાત્ જે દરેક નાગરિકની વય ૧૮ વર્ષ છે અને જે અન્યથા બંધારણ અથવા કાયદા હેઠળ, તે કલમમાં નિર્દિષ્ટ આધારો પર, અયોગ્ય ઠરતો નથી, તે મતદાર તરીકે નોંધણી કરાવવાનો હકદાર રહેશે. કલમ ૩૨૫૧૪ એ નિર્દેશ કરે છે કે દરેક પ્રાદેશિક મતવિસ્તાર માટે એક સામાન્ય મતદાર યાદી રહેશે. તે વધુમાં ઘોષિત કરે છે કે માત્ર ધર્મ, જાતિ, વર્ણ, લિંગ વગેરેના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિ આવી મતદાર યાદીમાં સમાવેશ માટે અયોગ્ય ગણાશે નહીં. કલમો ૮૧૧૫ અને ૧૭૦૧૬ એ નિર્દેશ કરે છે કે લોકસભા અને વિધાનસભાના સભ્યો રાજ્યોના પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા ચૂંટાયેલા હોવા જરૂરી છે. કલમો ૮૧(૨) (બી) અને ૧૭૦(૨)૧૧૧ હેઠળ રાજ્યોને પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં વહેંચવાના ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરોક્ત તમામ જોગવાઈઓનો સંચિત પ્રભાવ એ છે કે લોકસભા અને વિધાનસભાઓ એવા સભ્યોથી બનેલી હોવી જોઈએ, જેઓ ૧૮ વર્ષની વય ધરાવતા અને માન્ય કાયદા દ્વારા અન્યથા મતદાર બનવા માટે

અયોગ્ય ઠરાવવામાં ન આવેલા તમામ નાગરિકો દ્વારા ચૂંટાયેલા હોય. તેથી, ૧૮ વર્ષની વય ધરાવતા તમામ નાગરિકોમાં લોકસભા અથવા વિધાનસભાઓના સભ્યોને પસંદ કરવાનો, અથવા તેમને પસંદ કરવા માટેની ચૂંટણીપ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાનો, એક બંધારણીય અધિકાર સર્જાય છે. એવો અધિકાર યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા માત્ર કલમ ૩૨૬ હેઠળ નિર્દિષ્ટ ચાર આધારો પર જ મર્યાદિત કરી શકાય.

૧૪ કલમ ૩૨૫: સંસદના કોઈપણ ગૃહ માટે અથવા કોઈ રાજ્યની વિધાનસભાના ગૃહ માટે અથવા તેના કોઈપણ ગૃહ માટે થતી ચૂંટણી માટે દરેક પ્રાદેશિક મતવિસ્તાર માટે એક સામાન્ય મતદાર યાદી રહેશે, અને માત્ર ધર્મ, જાતિ, વંશ, લિંગ અથવા એમાંથી કોઈ એકના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિને આવી કોઈ મતદાર યાદીમાં સમાવેશ માટે અયોગ્ય ગણવામાં આવશે નહીં અથવા આવા કોઈ મતવિસ્તાર માટેની કોઈ વિશેષ મતદાર યાદીમાં પોતાનો સમાવેશ કરાવવાનો દાવો કરવાની હકદાર ગણવામાં આવશે નહીં.

૧૫ અનુચ્છેદ ૮૧: લોકસભાની રચના—

(૧) અનુચ્છેદ ૩૩૧ ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, લોકસભા નીચે મુજબની હશે—

(એ) રાજ્યોમાં પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરાયેલા પાંચસો ત્રીસથી વધુ નહીં એવા સભ્યો; અને

(બી) ...

(૨) ઉપખંડ (૧) ના ખંડ (એ) ના હેતુઓ માટે—

(એ) દરેક રાજ્યને લોકોના ગૃહમાં બેઠકોની એવી સંખ્યા ફાળવવામાં આવશે કે તે સંખ્યા અને રાજ્યની વસ્તી વચ્ચેનો અનુપાત, જ્યાં સુધી વ્યવહાર્ય હોય ત્યાં સુધી, બધા રાજ્યો માટે સમાન રહે; અને

(બી) દરેક રાજ્યને પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં એવી રીતે વિભાજિત કરવામાં આવશે કે પ્રત્યેક મતવિસ્તારની વસ્તી અને તેને ફાળવાયેલ બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનું પ્રમાણ, શક્ય તેટલી હદ સુધી, સમગ્ર રાજ્યમાં સમાન રહે; પરંતુ શરત એ છે કે આ ખંડની ઉપખંડ (એ) ની જોગવાઈઓ, કોઈપણ રાજ્યની વસ્તી છ મિલિયનથી વધુ ન થાય ત્યાં સુધી, તે રાજ્યને લોકસભામાં બેઠકોની ફાળવણીના હેતુ માટે લાગુ પડશે નહીં।

૧૬ અનુચ્છેદ ૧૭૦(૧): અનુચ્છેદ ૩૩૩ ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, દરેક રાજ્યની વિધાનસભા રાજ્યના પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાંથી પ્રત્યક્ષ ચૂંટણી દ્વારા પસંદ કરવામાં આવેલા પાંચસોથી વધુ નહીં અને સાઠથી ઓછા નહીં એવા સભ્યોની બનેલી રહેશે।

૧૭ અનુચ્છેદ ૧૭૦(૨): ખંડ (૧) ના હેતુસર, દરેક રાજ્યને પ્રાદેશિક મતવિસ્તારોમાં એવી રીતે વહેંચવામાં આવશે કે દરેક મતવિસ્તારની વસ્તી અને તેને ફાળવવામાં આવેલી બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનો અનુપાત, શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં, સમગ્ર રાજ્યમાં સમાન રહે.

સ્પષ્ટીકરણ: આ ઉપવાક્યમાં, “વસ્તી” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવી વસ્તી થાય છે જેનો નિર્ધારણ છેલ્લા અગાઉના તેવી જનગણનાના આધારે કરવામાં

આવ્યો હોય જેના સંબંધિત આંકડા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હોય; પરંતું, આ સ્પષ્ટીકરણમાં એવા છેલ્લા અગાઉના જનગણનાના ઉલ્લેખનો, જેના સંબંધિત આંકડા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હોય, અર્થ એવો માનવામાં આવશે કે વર્ષ ૨૦૨૬ પછી લેવામાં આવનાર પ્રથમ જનગણનાના સંબંધિત આંકડા પ્રકાશિત ન થાય ત્યાં સુધી તે ૨૦૦૧ ની જનગણનાના ઉલ્લેખ તરીકે ગણાશે.

૩૪. લોકસભા અથવા રાજ્યની વિધાનસભામાં ચૂંટાઈ આવવાના અથવા પસંદ થવાના અધિકારના પ્રશ્ન તરફ આવતાં, અનુચ્છેદ ૮૪૧૮ અને ૧૭૩૧૯ કોઈ વ્યક્તિ લોકસભાનો અથવા રાજ્યની વિધાનસભાનો સભ્ય બનવા માટે આવશ્યક લાયકાતો નિર્ધારિત કરે છે. આ બે અનુચ્છેદો નિષેધાત્મક ભાષામાં રચાયેલા છે, અને મૂળભૂત રીતે એ નિર્ધારિત કરે છે કે બંધારણ હેઠળ કલ્પિત વિધાન મંડળોમાંથી કોઈપણનું સભ્ય તરીકે પસંદ થવા માટે વ્યક્તિ ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ અને નિર્ધારિત લાયકાતવચનો હોવો જોઈએ, એટલે કે લોકસભા અથવા વિધાનસભાના મામલે ૨૫ વર્ષ અને રાજ્યસભા અથવા વિધાન પરિષદના મામલે ૩૦ વર્ષ, જે લાગુ પડે તે મુજબ. તે સિવાય, આ અનુચ્છેદો એ પણ નિર્ધારિત કરે છે કે બંધારણ દ્વારા રચાયેલ વિધાન મંડળોમાંથી કોઈ એકનું સભ્ય બનવાની અભિલાષા ધરાવતી કોઈપણ વ્યક્તિએ બંધારણની ત્રીજી અનુસૂચિમાં નિર્ધારિત શપથ કરવો અને તે ઉપર હસ્તાક્ષર કરવા આવશ્યક છે. અનુચ્છેદ ૧૦૨૨૦ અને ૧૮૧૨૧ વિવિધ એવી પરિસ્થિતિઓ નિર્ધારિત કરે છે જેમાં કોઈ વ્યક્તિ વિધાન મંડળોમાંથી કોઈ એકનો સભ્ય બનવા માટે અનર્હ ઠરે,

જેમ કે જાહેર પદ ધરાવવું અથવા કોઈ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યે નિષ્ઠા અથવા વફાદારી ધરાવવી વગેરે.

૧૮ અનુચ્છેદ ૮૪: કોઈ વ્યક્તિ સંસદમાં સ્થાન ભરવા માટે પસંદ થવા લાયક ગણાશે નહીં, જ્યાં સુધી તે—

(એ) ભારતનો નાગરિક છે, અને ચૂંટણી આયોગ દ્વારા તે હેતુ માટે અધિકૃત કરવામાં આવેલ કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે નિર્ધારિત કરાયેલ પ્રારૂપ મુજબ શપથ લે છે અથવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને તેને સહી કરે છે;

(બી) રાજ્ય પરિષદમાંની બેઠકના કિસ્સામાં, ત્રીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો ન હોય અને લોકસભામાંની બેઠકના કિસ્સામાં, પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનો ન હોય; અને

(સી) એવી અન્ય લાયકાતો ધરાવે છે, જે તે બાબતમાં સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા અથવા તે હેઠળના કોઈપણ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે.

૧૯ અનુચ્છેદ ૧૭૩: કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યની વિધાનસભામાં કોઈ બેઠક ભરવા માટે પસંદ થવા લાયક ગણાશે નહીં, જો સુધી તે—

(એ) ભારતનો નાગરિક હોય છે, અને ચૂંટણી આયોગ દ્વારા તે હેતુસર અધિકૃત કરવામાં આવેલ વ્યક્તિ સમક્ષ તૃતીય અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે નિર્ધારિત કરાયેલા નમૂના અનુસાર શપથ લે છે અથવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે;

(બી) વિધાનસભાની બેઠકના કિસ્સામાં, પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછી વયનો ન હોવો જોઈએ અને વિધાન પરિષદની બેઠકના કિસ્સામાં, ત્રીસ વર્ષથી ઓછી વયનો ન હોવો જોઈએ; અને

(સી) એવી અન્ય લાયકાતો ધરાવે છે, જે તે બાબતમાં સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા અથવા તેના હેઠળના કોઈપણ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવી હોય.

૨૦ અનુચ્છેદ ૧૦૨: સભ્યપદ માટેની અયોગ્યતાઓ—

(૧) કોઈ વ્યક્તિ સંસદના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા માટે અને સભ્ય તરીકે રહેવા માટે નિર્હ ગણાશે—

(એ) જો તે ભારત સરકાર અથવા કોઈપણ રાજ્યની સરકાર હેઠળ લાભનું કોઈ પદ ધારણ કરતો હોય, સંસદે કાયદા દ્વારા એવું જાહેર કરેલ પદ સિવાય કે જેના ધારકને અયોગ્ય ઠરાવતું ન હોય;

(બી) જો તે તર્કવિરુદ્ધચિત્તનો હોય અને સક્ષમ અદાલત દ્વારા તે રીતે જાહેર કરાયેલ હોય;

(સી) જો તે અવિમોચિત દેવાળિયો હોય;

(ડી) જો તે ભારતનો નાગરિક ન હોય, અથવા તેણે સ્વેચ્છાએ કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરી હોય, અથવા તે કોઈ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી અથવા અનુસરણની કોઈ સ્વીકૃતિ હેઠળ હોય;

(ઈ) જો તે સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કોઈપણ કાયદા દ્વારા અથવા તેના અધીન અયોગ્ય ઠરાવવામાં આવ્યો હોય.

સ્પષ્ટીકરણ: આ ખંડના હેતુઓ માટે, માત્ર એટલા કારણસર કે કોઈ વ્યક્તિ સંઘ માટે અથવા આવા રાજ્ય માટે મંત્રી છે, તેને ભારત સરકાર અથવા કોઈપણ રાજ્ય સરકાર હેઠળ લાભનું પદ ધરાવે છે તેમ માનવામાં આવશે નહીં.

(ર) જો કોઈ વ્યક્તિ દસમી અનુસૂચિ હેઠળ તેવી રીતે અયોગ્ય ઠરે, તો તે સંસદના કોઈપણ ગૃહનો સભ્ય બનવા માટે અયોગ્ય ગણાશે.

૨૧ અનુચ્છેદ ૧૯૧: (૧) કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે તથા સભ્ય તરીકે રહેવા માટે નિર્દેશ ગણાશે—

(એ) જો તે, કાયદા દ્વારા રાજ્યના વિધાનમંડળે જેના ધારકને અયોગ્ય ન ગણવાનો જાહેર કર્યો હોય તેવા પદ સિવાય, ભારત સરકાર અથવા પ્રથમ અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કોઈપણ રાજ્યની સરકાર હેઠળ લાભનું કોઈ પદ ધરાવતો હોય;

(બી) જો તે અસ્વસ્થ મતિનો હોય અને સક્ષમ અદાલત દ્વારા તેમ જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય;

(સી) જો તે અવિમોચિત દેવાળિયો હોય;

(ડી) જો તે ભારતનો નાગરિક ન હોય, અથવા તેણે સ્વૈચ્છિક રીતે કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરી હોય, અથવા તે કોઈ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અથવા વફાદારીની કોઈ સ્વીકૃતિ હેઠળ હોય;

(પ) જો તે સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા અથવા તેના હેઠળના કોઈપણ કાયદા મુજબ એવી રીતે નિરયોગ્ય ઠરે.

સ્પષ્ટીકરણ: આ ખંડના હેતુઓ માટે, માત્ર એટલા કારણસર કે કોઈ વ્યક્તિ સંઘ માટે અથવા પ્રથમ અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કોઈ રાજ્ય માટે મંત્રી છે, તેને ભારત સરકાર હેઠળ અથવા એવી કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ નફાનું પદ ધારણ કરતો માનવામાં આવશે નહીં.

(ર) જો કોઈ વ્યક્તિ દશમી અનુસૂચિ હેઠળ તે રીતે અયોગ્ય ઠરતો હોય, તો તે રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદનો સભ્ય બનવા માટે અયોગ્ય ગણાશે.

૩૫. નોંધવા યોગ્ય છે કે બંધારણ અઢાર વર્ષની વય પૂર્ણ કરેલ દરેક નાગરિકને મતદાર બનવાનો અધિકાર આપે છે. પરંતુ દરેક મતદાર વિધાનમંડળનો સભ્ય બનવા માટે હકદાર નથી. ઉપર સમજાવ્યા મુજબ, વિધાનમંડળનો સભ્ય બનવા માટે વધુ ઊંચી વયની આવશ્યકતા નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે.

૩૬. તેથી, મારા અભિપ્રાય મુજબ, તે બાબતે સંવિધાનમાં અથવા તે હેતુસર બનાવવામાં આવેલા યોગ્ય કાયદામાં નિર્ધારિત વિવિધ શરતોની પૂર્તિને આધીન રહીને, આ દેશના દરેક નાગરિકને સંવિધાન દ્વારા રચાયેલા કોઈપણ એક

વિધાન મંડળ માટે મતદાન કરવાનો તેમજ ચૂંટાઈ આવવાનો બંને પ્રકારનો સંવિધાનિક અધિકાર છે—મોહિન્દર સિંહ ગિલ કેસનું “સીધું નિષ્કર્ષ” એ છે કે, “દરેક ભારતીયને મતદાન કરવાનો અને ચૂંટાઈ આવવાનો અધિકાર છે—વૈધાનિક નિયમનને આધીન”, અને આવા અધિકારોમાં કાપછાંટ માત્ર યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાયદા દ્વારા જ કરી શકાય, તે પણ માત્ર અનુચ્છેદ ૩૨૬ હેઠળ નિર્દિષ્ટ આધારોએ જ.

૩૭. આ તબક્કે, સુશ્રી મીનાક્ષી અરોરા દ્વારા કરવામાં આવેલી આ રજૂઆતનો નિરાકરણ કરવો આવશ્યક છે કે, એન.પી. પોન્નુસ્વામી અને જ્યોતિ બસુ બાબતોમાં આ અદાલતના નિર્ણયો અનુસાર, સંવિધાન દ્વારા રચાયેલ વિધાનકારી સંસ્થાઓ માટે મત આપવાનો અધિકાર તેમજ ચૂંટણી લડવાનો અધિકાર બન્ને સંપૂર્ણપણે કાયદાકીય છે. ઉક્ત બે ચુકાદાઓના સંબંધિત અનુચ્છેદો, જેટલા અંશે વિદ્વાન વકીલ દ્વારા તેમનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે, નીચે મુજબ છે:

એન.પી. પોન્નુસ્વામી

૨૮. આ નિર્ણયમાંથી જે મુદ્દાઓ ઉદ્ભવે છે, તે નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય:

(૧) મતદાન કરવાનો અથવા ચૂંટણી માટે ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રહેવાનો અધિકાર નાગરિક અધિકાર નથી, પરંતુ તે ધારાસભ્ય કાયદો અથવા વિશેષ કાયદાની ઉત્પત્તિ છે અને તેના દ્વારા લાદવામાં આવેલ મર્યાદાઓને આધીન હોવો જ જોઈએ.”

જ્યોતિ બાસુ

ચૂંટણી કરવાનો અધિકાર, ચૂંટાઈ આવવાનો અધિકાર અને ચૂંટણીને પડકારવાનો અધિકાર, તેમજ આ અધિકારો સંબંધિત સંવિધાનિક અને વૈધાનિક જોગવાઈઓની યોજના વિશે અદાલતે એન.પી. પોન્નુસ્વામી વિ. રિટર્નિંગ ઓફિસર, નમક્કલ મતવિસ્તાર અને અન્ય તથા જગન નાથ વિ. જસવંત સિંહમાં સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું છે. આ કેસ માટે જેટલું જરૂરી છે તેટલા અંશે, જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાંથી અમે જે નિષ્કર્ષ મેળવ્યો છે તે રજૂ કરીએ છીએ.

મતદાન દ્વારા પ્રતિનિધિ પસંદ કરવાનો અધિકાર, લોકશાહી માટે જેટલો મૂળભૂત છે તેટલો હોવા છતાં, વિલક્ષણ રીતે, ન તો મૂળભૂત અધિકાર છે અને ન તો સામાન્ય કાયદાનો અધિકાર છે. તે સંપૂર્ણપણે અને નિર્વિવાદ રીતે એક વૈધાનિક અધિકાર છે. તે જ રીતે ચૂંટાઈ આવવાનો અધિકાર પણ વૈધાનિક અધિકાર છે. તે જ રીતે ચૂંટણીને પડકારવાનો અધિકાર પણ વૈધાનિક અધિકાર છે. કાયદાની જોગવાઈથી બહાર મતદાન દ્વારા પ્રતિનિધિ પસંદ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી, ચૂંટાઈ આવવાનો કોઈ અધિકાર નથી અને ચૂંટણીને પડકારવાનો પણ કોઈ અધિકાર નથી. તેઓ વૈધાનિક સર્જનો છે અને તેથી વૈધાનિક મર્યાદાઓને આધીન છે.”

આ બંને કેસોમાં આ અદાલત સમક્ષ રહેલો મર્યાદિત પ્રશ્ન ચૂંટણી વિવાદ ઉઠાવવાના કાનૂની અધિકારના સ્વરૂપને લગતો હતો. ઉપરોક્ત કેસોમાંના પ્રથમ કેસમાં પ્રશ્ન એવો હતો કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૨૯(બી)૨૨ હેઠળ રહેલા

વિશિષ્ટ પ્રતિબંધને ધ્યાનમાં લેતા, વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં પોન્નુસ્વામીના ઉમેદવારીપત્રના નામંજૂર થવા સામે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ પડકાર માન્ય છે કે નહીં. ઉપરોક્ત કેસોમાંના બીજા કેસમાં પ્રશ્ન એવો હતો કે ચૂંટણી અરજીમાં કયા વ્યક્તિઓને પક્ષકાર તરીકે સામેલ કરી શકાય. બંને કેસોમાં આ અદાલત ચૂંટણી વિવાદોના સ્વરૂપ, એવો વિવાદ કયા મંચ સમક્ષ ઉઠાવી શકાય અને આવા વિવાદોમાં કઈ પ્રક્રિયાનું પાલન કરવું જરૂરી છે, તે મુદ્દાઓ સાથે વ્યવહાર કરી રહી હતી. સંવિધાન દ્વારા રચાયેલ વિધાન મંડળોની કોઈપણ ચૂંટણીમાં મતદાન કરવાનો અથવા ઉમેદવારી કરવાનો અધિકારના સ્વરૂપ અને વ્યાપનો પ્રશ્ન આ કેસોમાં ઉદ્ભવ્યો નહોતો. તેમના લોર્ડશીપ્સ પ્રત્યે યથોચિત આદર સાથે, મારું મંતવ્ય એ છે કે ઉપર ઉદ્ઘૂત બંને નિવેદનો વિધાન મંડળોની ચૂંટણી પ્રક્રિયા સંબંધિત સંવિધાનની યોજનાના સંપૂર્ણ વિશ્લેષણ વિના કરાયેલા અતિ-વ્યાપક નિવેદનો છે, જેને અનુવર્તી નિર્ણયો ખાતે કાનૂનની પૂર્ણ વ્યાખ્યા તરીકે અપનાવવામાં આવ્યા છે. એક પેઢીની અર્ધસત્ય વાત આગળની પેઢીમાં સંપૂર્ણ સત્ય બની જવાનું આ તેનું શાસ્ત્રીય ઉદાહરણ છે. મારું નિષ્કર્ષ પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૦૩) ૪ એસસીસી ૩૯૯ દ્વારા સંપૂર્ણપણે સમર્થિત થાય છે:

પરંતુ, પોન્નુસ્વામી કેસથી શરૂ થતાં કેસ પર કેસમાં તેને વૈધાનિક ગણાવવામાં આવ્યું છે. પ્રતિષ્ઠિત ન્યાયાધીશો પ્રત્યે ઊંચા આદર સાથે, હું સ્પષ્ટ

કરવું ઇચ્છું છું કે મતદાનનો અધિકાર, જો મૂળભૂત અધિકાર ન હોય, તો નિશ્ચિતપણે એક બંધારણીય અધિકાર છે. આ અધિકારનું સ્ત્રોત બંધારણ છે અને બંધારણની કલમ ૩૨૬ માં સમાવિષ્ટ બંધારણીય આજ્ઞા અનુસાર, આ અધિકારને આર.પી. અધિનિયમ દ્વારા આકાર આપવામાં આવ્યો છે. લોકસભા અને વિધાનસભાઓની ચૂંટણીમાં મતદાનના અધિકારના સ્વરૂપ અંગે, મારી સમજ પ્રમાણે, આ જ યોગ્ય કાનૂની સ્થિતિ છે. તેને માત્ર અને સહેલાઈથી વૈધાનિક અધિકાર તરીકે વર્ણવવું ખૂબ ચર્ચાસ્પદ નથી.

(પરા ૯૬ ના પી.વી. રેડ્ડી, જે.)

૨૨ અનુચ્છેદ ૩૨૯(બી): સંસદના કોઈપણ ગૃહ માટે અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા કોઈપણ ગૃહ માટેની કોઈપણ ચૂંટણીને, યોગ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ કોઈ કાયદા દ્વારા અથવા તેના હેઠળ જે અધિકારી સમક્ષ અને જે રીતથી જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે મુજબ રજૂ કરવામાં આવેલ ચૂંટણી અરજિ સિવાય, પડકારવામાં આવશે નહીં.

૩૮. પછીનો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રતિનિધિત્વાત્મક લોકશાહીની ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં રાજકીય પક્ષની શું ભૂમિકા છે. શું રાજકીય પક્ષની રચના, અસ્તિત્વ અને સતતતા એવી પ્રવૃત્તિઓ છે કે જેઓ કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત નથી અને વિધાનમંડળની કૃપા સ્વરૂપે પરવાનગીપ્રાપ્ત છે, અથવા તો આ પ્રવૃત્તિઓમાં કોઈ બંધારણીય અથવા મૂળભૂત અધિકાર રહેલો છે.

૩૯. “રાજકીય પક્ષો કોઈપણ લોકશાહી વ્યવસ્થા માટે અનિવાર્ય છે અને ઉમેદવારો ઉભા કરવામાં તેમજ ચૂંટણી પ્રચાર ચલાવવામાં ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.”૨૩ રાજકીય પક્ષોની કાનૂની અને બંધારણીય સ્થિતિ દેશે દેશે ભિન્ન હોય છે. બહોળા ભાગના દેશોમાં, જર્મનીને બાદ કરતાં, રાજકીય પક્ષોને કોઈ સ્પષ્ટ બંધારણીય અથવા કાયદાકીય માન્યતા નથી, જ્યારે જર્મનીનું બંધારણ રાજકીય પક્ષોની કાયદેસરતા અને તેમના અસ્તિત્વના અધિકારની ખાતરી આપે છે, શરતે કે તેઓ લોકશાહી શાસનના સિદ્ધાંતો સ્વીકારે. યુનાઈટેડ કિંગડમની વાત કરીએ તો, રાજકીય પક્ષોનું અસ્તિત્વ લાંબા સમયથી સ્થાપિત થયેલું બંધારણીય તથ્ય છે અને સ્વસ્થ સંસદીય લોકશાહીની વૃદ્ધિમાં તેમનું યોગદાન બ્રિટિશ બંધારણીય ઇતિહાસનો વિષય છે, તેમ છતાં રાજકીય પક્ષો ઇંગ્લેન્ડના બંધારણનો ભાગ નથી.૨૪ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં, “રાજકીય માન્યતાઓના વિકાસ માટે વ્યક્તિઓને સંગઠિત થવાનો અધિકાર અને પાત્ર મતદારોને પોતાના મતો અસરકારક રીતે આપવાનો અધિકાર”૨૫ સર્વાધિક અમૂલ્ય સ્વતંત્રતાઓ માનવામાં આવે છે અને પ્રથમ તથા ચૌદમી સુધારાઓ દ્વારા સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યા છે. ભારતીય બંધારણે ૧૯૮૫માં કરવામાં આવેલા ૫૨મા સુધારા પહેલાં રાજકીય પક્ષો અંગે કોઈ ઉદ્દેશ કર્યો ન હતો, જેના દ્વારા બંધારણમાં દસમું અનુસૂચિ ઉમેરવામાં આવી. દસમું અનુસૂચિ આ દેશમાં રાજકીય પક્ષોના અસ્તિત્વને અને સંસદના કોઈપણ ગૃહ અથવા રાજ્ય વિધાનમંડળ માટેની ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષો ઉમેદવારો ઉભા કરે છે તેવી પ્રથાને માન્યતા આપે છે. તેમ

છતાં, ચૂંટણી આયોગે શરૂઆતથી જ રાજકીય પક્ષોના અસ્તિત્વને અને બંધારણ દ્વારા રચાયેલ ગૃહોમાંથી કોઈપણ એક ગૃહની ચૂંટણીમાં રાજકીય પક્ષો ઉમેદવારો ઉભા કરે છે તેવી પ્રથાને માન્યતા આપી હતી.

૨૩ જુઓ જસ્ટિસ એમ.એન. વેંકટચાલૈયા નેશનલ કમિશન ટુ રિવ્યુ ધ વર્કિંગ ઓફ ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન રિપોર્ટ.

૨૪ "રાજકીય પક્ષો આપણા બંધારણનો ભાગ નથી, પરંતુ આપણા બંધારણનો કોઈપણ ભાગ તેમના અસ્તિત્વને અવગણી શકતો નથી. તેમની વિના સરકારો, સંસદો અને સ્થાનિક સત્તાધિકારીઓ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી."—લોર્ડ હેલ્શમ, ધ ડિલેમા ઓફ ડેમોક્રસી, પાનું ૩૭.

૨૫ વિલિયમ વિ. રોડ્સ, ૩૯૩ ચુએસ ૨૩ (૧૯૬૮).

૪૦. રાજકીય પક્ષ એ માત્ર એટલું જ છે કે તે કેટલાક સહભાગી માન્યતાઓનું અનુસરણ કરતા વ્યક્તિઓનું એક સંગઠન છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧) (સી) તમામ નાગરિકોને પોતાની પસંદગીના સંગઠનો રચવાનો અથવા સંગઠનો સાથે સંકળાવાનો મૂળભૂત અધિકાર આપે છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો મૂળભૂત અધિકાર આપે છે. આ અધિકારનો વ્યાપ એવો છે કે તેમાં સાંસ્કૃતિક, રાજકીય કે વ્યક્તિગત એવા વિચારોમાં માનવું અને તેમનો પ્રચાર કરવાનો અધિકાર પણ આવરી લેવાયેલો છે. વિચારો અંગે ચર્ચા અને વાદવિવાદ મુક્ત વાણીનો એક ભાગ છે. આ અદાલતે

રોમેશ થાપર વિ. મદ્રાસ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૦ એસ.સી. ૧૨૪ માં નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

મુક્ત રાજકીય ચર્ચા વિના, જે લોકશાહી શાસનની પ્રક્રિયાઓના યથાયોગ્ય કાર્ય માટે અતિઆવશ્યક એવી જાહેર શિક્ષણ છે, તે શક્ય નથી.

અતે, સર્વ નાગરિકોને તેઓ ધારણ કરતા રાજકીય માન્યતાઓ અને અભિપ્રાયોના પ્રસાર તથા પ્રગતિ માટે સંઘ રચવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે અને તેઓ પોતાની પસંદગીના કોઈ રાજકીય પક્ષની સ્થાપના કરી શકે છે અથવા તેમાં જોડાઈ શકે છે. રાજકીય પક્ષો નિઃસંદેહ નાગરિકો નથી, પરંતુ તેમના સભ્યો સામાન્ય રીતે નાગરિકો હોય છે. તેથી, રાજકીય પક્ષો પર લાદવામાં આવેલ કોઈપણ પ્રતિબંધ તેમના સભ્યોના મૂળભૂત અધિકારોને સીધી અસર કરશે.

૪૧. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે જે રાજકીય પક્ષો ચિન્હ આદેશની જોગવાઈઓના આધારે ચૂંટણી આયોગ તરફથી માન્યતા મેળવવા લાયક ઠરતા નથી, તેઓ ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં અસમાનતા ભોગવે છે. ચિન્હ આદેશ અમાન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો તથા આવા પક્ષો દ્વારા ઊભા કરાયેલા ઉમેદવારોની, મતદાતાઓ સાથે અસરકારક રીતે સંચાર કરીને તેમના મત પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતાને અશક્ત બનાવે છે. તેથી, ચિન્હ આદેશ નાગરિકોના રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાવાનો અને માન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષોની સમકક્ષ, પક્ષ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલા રાજકીય વિચારોનો પ્રસાર કરવાનો, અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(સી) અને (એ) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો પર પ્રતિબંધો લાદે છે, જ્યારે માન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય

પક્ષો આરક્ષિત ચિન્હનું ફાળવણી મેળવવા સક્ષમ હોય છે. નિશ્ચિત સમયબિંદુએ મર્યાદિત અનુયાયી આધાર ધરાવતા રાજકીય પક્ષો પર ચિન્હ આદેશ દ્વારા લાદવામાં આવેલી અસમાનતા નિશ્ચિતરૂપે “વર્ગવિધાન”ના વર્ણનમાં આવતો એવો કાયદો છે અને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરનાર છે.

૪૨. જો ચિત્રાત્મક ચિહ્નોની પદ્ધતિ અપનાવવાનો હેતુ મતદારને “તેની પસંદગીના ઉમેદવારની” ઓળખ કરી શકે તેવો બનાવવાનો હોય, ૨૬ અને “દરેક રાજકીય પક્ષનું ચિહ્ન, સમય જતાં, બહુ મોટું મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યું હતું કારણ કે મતદારોના મોટાભાગે ચૂંટણી સમયે રાજકીય પક્ષને તેના ચિહ્નો સાથે સંકળ્યો હતો”, ૨૭ તો પછી આ કહેવા માટે કોઈ વધુ તર્ક કે અધિકૃત આધારની જરૂર રહેતી નથી કે, ચૂંટણી આયોગ કોઈ રાજકીય પક્ષને, ગમે તે કારણોસર, “માન્યતા” આપવા ઈચ્છુક નથી એ આધારે, તે પક્ષને સામાન્ય ચિહ્નના આરક્ષણનો ઈનકાર કરવો, નિશ્ચિતપણે તે પક્ષને ગેરલાભની સ્થિતિમાં મૂકે છે. ચિહ્નો આદેશ, જેટલા અંશે તે માત્ર માન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષના ઉમેદવારોના વિશિષ્ટ ઉપયોગ માટે જ ચિહ્ન ફાળવણીની જોગવાઈ કરે છે, તે મારા મત મુજબ, નિશ્ચિતપણે એવા રાજકીય પક્ષો માટે ગેરલાભ ઊભો કરે છે જેઓ ચૂંટણી આયોગ પાસેથી માન્યતા મેળવવામાં સફળ થયા નથી, અને તે ઉપરાંત રાજકીય પક્ષોના બે વર્ગો પણ સર્જે છે. નાગરિકોને રાજકીય હેતુઓની પ્રગતિ માટે રાજકીય પક્ષ રચવાનો અથવા તેમાં જોડાવાનો અધિકાર, જો એવો પક્ષ ચૂંટણી લડવાની બાબતમાં ગેરલાભને આધીન

બનાવવામાં આવે, તો બહુ ઓછો અર્થ ધરાવે છે. તેથી, ઉઠાવવામાં આવેલા બે પ્રશ્નો આ છે:

i. શું પ્રતીક આદેશ અનુચ્છેદ ૧૯(૨) અને (૪) હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરાયેલ કોઈપણ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે રચાયેલ ચુકિતસંગત પ્રતિબંધ હોવાની કસોટી પૂર્ણ કરે છે કે કેમ; અને

ii. શું આવી વર્ગીકરણ ચુકિતસંગત વર્ગીકરણ હોવા અને આવા વર્ગીકરણ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનાં આશયિત હેતુ સાથે તેની તર્કસંગત કડી હોવાના દ્વિ-કસોટીઓને સંતોષે છે કે નહીં.

આ પ્રશ્નોની તપાસ કરવી જરૂરી છે જેથી પ્રતીકો આદેશની બંધારણીય માન્યતા અંગે નિર્ણય કરી શકાય.

૨૬ શ્રી સાદિક અલી, પેરા ૨૧.

૨૭ શ્રી સાદિક અલી, પેરા ૨૧.

૪૩. હું પ્રથમ પ્રશ્નનું પરીક્ષણ કરવાનો પ્રસ્તાવ કરતો નથી, તેમ છતાં મારું મત એ છે કે યોગ્ય કેસમાં ઉક્ત પ્રશ્નનું સર્વાંગી પરીક્ષણ જરૂરી છે, કારણ કે મારા મત મુજબ ચિહ્નો અંગેનો આદેશ નિશ્ચિતપણે અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળ સમાવિષ્ટ પ્રતિબંધનું ઉલ્લંઘન કરે છે, એ સ્થિર કાનૂની સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખીને કે આ અદાલત સામાન્ય રીતે બંધારણીય કાનૂનના ક્ષેત્રના મુદ્દાઓના પરીક્ષણમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી, જ્યાં સુધી તે સંપૂર્ણપણે આવશ્યક ન હોય.

૪૪. ચિહ્નો અંગેના આદેશ દ્વારા અમાન્ય રાજકીય પક્ષો પર લાદવામાં આવેલી અસુવિધાઓ સ્થાપિત કરવા માટે, ચૂંટણી આયોગને કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાની કે માન્યતા ન આપવાની સત્તાના સ્વરૂપનું વિશ્લેષણ કરવું આવશ્યક છે. તેમજ, બંધારણ અથવા કોઈ કાયદો ચૂંટણી આયોગને કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવા, માન્યતા ન આપવા અથવા તેની માન્યતા પાછી ખેંચવા માટે બાધ્ય કરે છે કે નહીં, અને રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવામાં આવવાથી અથવા માન્યતા ન આપવામાં આવવાથી કયા લાભો અથવા બોજાઓ ઉપજતા હોય છે તે તપાસવું પણ આવશ્યક છે.

૪૫. અગાઉ જ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, બંધારણમાં તુલનાત્મક રીતે તાજેતરમાં કરાયેલ ઉમેરો એવા દસમા અનુસૂચિ સિવાય, બંધારણની અન્ય કોઈ જોગવાઈમાં માન્યતાપ્રાપ્ત હોય કે અમાન્યતાપ્રાપ્ત, રાજકીય પક્ષોનો સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. આર.પી. અધિનિયમ, મૂળરૂપે જેમ ઘડવામાં આવ્યો હતો, તેમાં પણ કોઈ રાજકીય પક્ષનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહોતો. “રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગ પ્રથમ વખત આર.પી. અધિનિયમમાં વર્ષ ૧૯૮૯માં અધિનિયમ નં. ૧ ના ૧૯૮૯ દ્વારા સુધારો કરીને રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. કલમ ૨(એફ) નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, જે “રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યા પ્રદાન કરે છે. તે જ સમયે, એ જ સુધારા અધિનિયમ દ્વારા, અધિનિયમમાં ભાગ ૪અનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો, જે ચૂંટણી આયોગ સમક્ષ રાજકીય પક્ષોની નોંધણી અને આવી નોંધણીમાંથી ઉદ્ભવતા લાભો અંગેનો હતો. “માન્યતાપ્રાપ્ત

રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગ પ્રથમ વખત અધિનિયમમાં અધિનિયમ નં. ૨૧ ના ૧૯૯૬ દ્વારા, કલમ ૩૩ની પરંતુકમાં અને કલમ ૩૮ની ઉપકલમ (૨) માં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ, એવો શબ્દપ્રયોગ અધિનિયમના ભાગ પાંચ હેઠળ આવતી કલમ ૩૯અ અને કલમ ૭૭ની ઉપકલમ (૧) ની બીજી સ્પષ્ટીકરણમાં તેમજ કલમ ૭૮અ અને કલમ ૭૮બમાં અધિનિયમ નં. ૪૬ ના ૨૦૦૩ દ્વારા સુધારો કરીને ઉપયોગમાં લેવાયો હતો. કલમ ૭૮બ(૨) ની સ્પષ્ટીકરણ તેમાં ઉલ્લેખિત મર્યાદિત હેતુઓ માટે “અમાન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યા આપે છે, અને તે નીચે મુજબ છે:

સ્પષ્ટીકરણ.—કલમ ૩૯એ, આ અધ્યાય અને કલમ ૧૬૯ ની ઉપકલમ (૨) ના ખંડ (૬૬) ના હેતુઓ માટે, ‘માન્ય રાજકીય પક્ષ’ અભિવ્યક્તિને ચૂંટણી ચિહ્નો (અનામત અને ફાળવણી) આદેશ, ૧૯૬૮ માં તેને સોંપવામાં આવેલ અર્થ થશે.

સમજૂતીમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ જોગવાઈ અનામત પ્રતીકના ફાળવણી સાથે સંબંધિત નથી. તેથી, ૧૯૯૬ પછી, ચૂંટણી આયોગ પર કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાની અથવા માન્યતા ન આપવાની કાયદેસરની ફરજ આવે છે, કારણ કે ઉપરોક્ત જોગવાઈઓ હેઠળ સર્જાતા અધિકારો અથવા બાધ્યતાઓ માત્ર ચૂંટણી આયોગ દ્વારા આપવામાં આવેલી માન્યતાના આધારે જ અમલમાં આવે છે. તે બાબતમાં હજી પણ કોઈ બંધારણીય ફરજ અસ્તિત્વમાં નથી.

૪૬. જો કે, ૧૯૯૬ પછી, આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧, ચૂંટણી પંચને કેટલાક હેતુઓ માટે કેટલીક રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવા માટે બાધ્ય કરે છે, પરંતુ આ અધિનિયમ એ બાબતના માપદંડો નિર્ધારિત કરતો નથી કે કયા આધાર પર આવી માન્યતા આપવાની છે. તેણે માત્ર “માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ” શબ્દપ્રયોગની વ્યાખ્યા પ્રતીક આદેશમાંથી ઉધાર લીધી છે, અને તે દ્વારા ચૂંટણી પંચને પોતાની વિવેકસત્તા મુજબ, યોગ્ય ગણાય તેવી શરતો અને નિયમો પર, કોઈ રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવી કે ન આપવી તે ખુલ્લું રાખ્યું છે. પરંતુ આર.પી. અધિનિયમમાં કે અન્ય કોઈ કાયદામાં એવી કોઈ જોગવાઈ નથી કે જે ચૂંટણી પંચને ચૂંટણીમાં પક્ષના કાર્યપ્રદર્શનના આધારે રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવા માટે બાધ્ય કરે. અન્ય શબ્દોમાં, રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાના અથવા માન્યતા આપવાથી ઇનકાર કરવાના હેતુ માટે ચૂંટણીમાં કાર્યપ્રદર્શનનો માપદંડ પસંદ કરવો ચૂંટણી પંચ માટે કાયદેસર રીતે ફરજિયાત નથી. એવું બન્યું કે ચૂંટણી પંચે એવો માપદંડ આર.પી. અધિનિયમ દ્વારા ચૂંટણી પંચને આ પ્રક્રિયા હાથ ધરવા માટે બાધ્ય કરવામાં આવે તેનાથી ઘણાં પહેલાં જ પસંદ કર્યો હતો, અને સંસદે, આર.પી. અધિનિયમમાં સુધારો કરતી વખતે, ચૂંટણી પંચની વર્તમાન પ્રથાનો માત્ર નોંધ લીધો હતો. આજેય, કાયદામાં એવું કશું નથી જે ચૂંટણી પંચને રાજકીય પક્ષને માન્યતા આપવાના માપદંડોમાં ફેરફાર કરવાથી અટકાવે.

૪૭. પ્રતીકોના ફાળવણીના સંદર્ભમાં તેની બંધારણીયતા મૂલવવા માટે મતદાન પ્રદર્શનના માપદંડની ઉત્પત્તિ અને વિકાસને સમજવું ઉપયોગી રહેશે.

અગાઉ ઉદ્દેખ કરાયેલ ૩૦મી જુલાઈ ૧૯૫૭ની, ચૂંટણી આયોગ દ્વારા યોજાયેલી પરિષદના અનુસંધાને, “ચૂંટણી આયોગે ૨મી ઓગસ્ટ ૧૯૫૧થી ૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૧ દરમિયાન વિવિધ તારીખોએ ચૌદ પક્ષોને રાષ્ટ્રીય અથવા બહુ-રાજ્ય પક્ષો તરીકે તદર્થ માન્યતા આપી અને તેમને પ્રતીકો ફાળવ્યા.” “ઉપરોક્ત પક્ષો ઉપરાંત, અન્ય ૫૯ પક્ષોને રાજ્ય પક્ષો તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી અને શક્ય તેટલું તેમની પસંદગી અનુસાર વિવિધ પ્રતીકો ફાળવવામાં આવ્યા. આ રાજ્ય પક્ષોની માન્યતાનો પ્રશ્ન સંબંધિત રાજ્યોના મુખ્ય ચૂંટણી અધિકારી પર મૂકવામાં આવ્યો હતો.” આ સંદર્ભમાં, વી.એસ. રમાદેવી દ્વારા લખાયેલ “હાઉ ઈન્ડિયા વોટ્સ: ઈલેક્શન લોઝ, પ્રેક્ટિસ એન્ડ પ્રોસિજર” માં નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે:

અહીં આ નોંધવું મહત્વપૂર્ણ હોઈ શકે છે કે રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવા માટે કોઈપણ અધિનિયમમાં કે નિયમોમાં કોઈ જોગવાઈ નહોતી. ઉપરોક્ત પક્ષોને રાષ્ટ્રીય અથવા રાજ્ય પક્ષ તરીકે માન્યતા આપતા તમામ આદેશો ચૂંટણી આયોગે બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪ અને લોક પ્રતિનિધિત્વ (ચૂંટણીઓનું સંચાલન અને ચૂંટણી અરજીઓ) નિયમો, ૧૯૫૧ ના નિયમ ૫ હેઠળની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને જારી કર્યા હતા. ઉક્ત નિયમ ૫ માં માત્ર એટલી જ જોગવાઈ હતી કે ચૂંટણી આયોગ ચિહ્નોની યાદી પ્રકાશિત કરશે અને પોતાની ઈચ્છા મુજબ તેમાં ઉમેરો કરી શકશે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી શકશે, પરંતુ આ નિયમમાં રાજકીય પક્ષો અંગે કોઈ ઉદ્દેખ નહોતો.

૪૮. મૂળભૂત રીતે, સમગ્ર પ્રક્રિયા ચૂંટણી આયોગે એવી સંસ્થાઓની સંખ્યા અંગે માહિતી એકત્રિત કરવા હાથ ધરી હતી કે જેઓ પોતાને રાજકીય પક્ષો હોવાનો દાવો કરતી હતી અને રાજ્ય વિધાનસભા અથવા સંસદ માટેની ચૂંટણીમાં સ્પર્ધા કરે તેવી સંભાવના હતી, જેથી બંધારણ હેઠળ રચાયેલ વિવિધ વિધાનિક સંસ્થાઓ માટેની ચૂંટણીઓ યોજવાની બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨૪ હેઠળની પોતાની બંધારણીય ફરજો ચૂંટણી આયોગ નિભાવવામાં સક્ષમ બને. જેમ કે ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ચૂંટણી આયુક્તે “હાઉ ઇન્ડિયા વોટ્સ: ઇલેક્શન લોઝ, પ્રેક્ટિસ એન્ડ પ્રોસીજર” માં નોંધ્યું છે, “આ બધા પક્ષોને શક્ય હોય ત્યાં સુધી તેમની પસંદગીના અનુરૂપ વિવિધ પ્રતીકો જાળવવામાં આવ્યા હતા.” શરૂઆતથી જ, આ કાર્યવાહીનો ઉદ્દેશ વિવિધ રાજકીય પક્ષોના ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા કરવાની હકને અથવા આવા પક્ષો દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવારોના હિતાર્થે સામાન્ય ચૂંટણી પ્રતીક પસંદ કરવાની હકને નિયંત્રિત કરવાનો ક્યારેય નહોતો. તેનો એકમાત્ર હેતુ એ હતો કે એકથી વધુ રાજકીય પક્ષો એક જ પ્રતીકનો દાવો કરે અથવા તેનો ઉપયોગ કરે તેવી શક્યતા દૂર કરવામાં આવે, કારણ કે તેનાથી પક્ષો વચ્ચે ઘર્ષણ ઊભું થાય અને મતદાતાઓના મનમાં ગૂંચવણ સર્જાય. મતાધિકારનો અર્થસભર ઉપયોગ મતદારો કરી શકે તે માટે ચિત્રાત્મક પ્રતીકો રાખવા અંગે પરિષદમાં બનેલી સહમતિને કારણે આવી વ્યવસ્થા આવશ્યક બની હતી.

૪૯. વર્ષ ૧૯૬૮માં ચૂંટણી આયોગે અંતે વર્તમાન પ્રધાને ઔપચારિક સ્વરૂપ આપવા માટે રાજકીય પક્ષની માન્યતા આપવાની સમગ્ર પ્રક્રિયા અંગે એક

ઔપચારિક કાનૂની સાધન રચવાનો વિચાર કર્યો. એ જ તબક્કે, જે પ્રક્રિયા શરૂઆતમાં ચૂંટણી યોજવાની ચૂંટણી આયોગની બંધારણીય ફરજના સુગમકારક તરીકે શરૂ થઈ હતી, તે ચૂંટણી આયોગને માન્યતા આપવાની અથવા માન્યતા નકારવાની સત્તા અથવા અધિકારમાં રૂપાંતરિત થઈ, અને તેના અનુસંગી પરિણામે ચૂંટણી દ્રષ્ટિએ વધુ અનુકૂળ સ્થિતિ ધરાવતા રાજકીય પક્ષોના હિતમાં ચિહ્નોની ફાળવણી અને અનામત રાખવાની તથા તે જ બાબત ઓછી અનુકૂળ સ્થિતિ ધરાવતા રાજકીય પક્ષોને તે સમયે ન આપવાની સ્થિતિ ઊભી થઈ.

૫૦. પરિણામે, પ્રતિકો આદેશ, ૧૯૬૮નું નિર્માણ થયું, જેમાં પ્રથમ વખત ચૂંટણી આયોગે પોતાની ઉપર એવી રાજકીય પક્ષોને માન્યતા આપવાની, માન્યતા આપવાનો ઇનકાર કરવાની અથવા તેમની માન્યતા રદ કરવાની સત્તા સ્વયં નિહિત કરી, જેઓએ પોતાનો ઓછામાં ઓછો રાજકીય અનુયાયી આધાર અને વિધાનમંડળીય હાજરી હોવાનું દર્શાવ્યું ન હતું.

૫૧. ૧૯૯૬ સુધી, ચૂંટણી આયોગ પાસેથી માન્યતા મેળવવાથી કોઈ રાજકીય પક્ષને એવો કોઈ લાભ મળતો નહોતો, સિવાય એટલું કે કોઈપણ ચૂંટણીમાં તે પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા તમામ ઉમેદવારો માટે એકસરખા પ્રતીકનું આરક્ષણ સુનિશ્ચિત થતું હતું. રાજકીય પક્ષો તે વખતે પણ અને અત્યારે પણ, તેઓ ચૂંટણી આયોગ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત હોય કે ન હોય, કોઈપણ ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા કરી શકતા હતા. ઘણાં પછી, ૧૯૯૬માં જ, માન્યતા હોવા કે ન હોવાના તથ્યમાંથી કેટલીક કાનૂની હકો અને જવાબદારીઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી, જેમ કે

અમાન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવાર માટે વધુ સંખ્યામાં પ્રસ્તાવકોના હસ્તાક્ષરની આવશ્યકતા, આર.પી. અધિનિયમની કલમ ૩૩ જુઓ, અને માત્ર માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવારના અવસાન પર જ મતદાન મુલતવી રાખવાની આવશ્યકતા, કલમ પર. નોંધવું યોગ્ય છે કે ૧૯૯૬ના સુધારા પહેલાં કલમ પર માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવાર અને અન્ય ઉમેદવાર વચ્ચે કોઈ ભેદ કરતી નહોતી. ચૂંટણીમાં નિયમિત રીતે નામાંકિત ઉમેદવારનું, તે સ્વતંત્ર ઉમેદવાર હોય તો પણ, અવસાન થાય તો મતદાન રદ કરવાનું પરિણામ આવતું હતું.

પર. આ તમામ ફેરફારો છતાં, સંવિધાન દ્વારા રચાયેલ વિધાનમંડળોની કોઈપણ એક સંસ્થાની ચૂંટણી લડવાનો લાયક નાગરિકનો સંવિધાનિક અધિકાર, ભલે તે કોઈ રાજકીય પક્ષના સમર્થનથી હોય કે ન હોય, અને ભલે તે માન્યતાપ્રાપ્ત કે અમાન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ હોય, આજદિન સુધી વિધાનમંડળ દ્વારા ક્યારેય મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો નથી. આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની યોજનાના હેઠળ ચૂંટણી લડવા માટે લાયક મતદારને જે જરૂરી છે તે માત્ર એટલું જ કે, જો કોઈ માન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ એવો ઉમેદવાર પ્રાયોજિત કરવા તૈયાર હોય, તો ઉમેદવાર તરીકે તેનું નામ પ્રસ્તાવિત કરવા માટે ઓછામાં ઓછા એક વધુ મતદારનું સમર્થન મેળવવું; અને એવું ન થાય તો, ૧૯૯૬ ના સુધારા પછીની આવશ્યકતા મુજબ, ઉમેદવારી પત્ર પર હસ્તાક્ષર કરવા માટે દસ લાયક મતદારોનું સમર્થન મેળવવું. અન્ય એકમાત્ર આવશ્યકતા એ છે કે અધિનિયમની કલમ ૩૪ હેઠળ

નિર્દિષ્ટ કરેલી ચોક્કસ રકમની જમા ભરપાઈ કરવી, અને તે રકમ ઉમેદવાર લોકસભા માટેની ચૂંટણી લડે છે કે વિધાનસભા માટેની, તે મુજબ બદલાય છે.

૫૩. એક વખત ૧૯૫૧ ના આર.પી. અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ કોઈ પાત્ર મતદાર ચૂંટણી લડવાનો નિર્ણય કરે, ત્યારે એવો મતદાર કોઈ રાજકીય પક્ષ દ્વારા પ્રાયોજિત હોય કે ન હોય, અને એવો રાજકીય પક્ષ ચૂંટણી પંચ દ્વારા માન્યતાપ્રાપ્ત હોય કે ન હોય, આજની સ્થિતિએ અસ્તિત્વમાં રહેલા કાયદા હેઠળ તેને ચૂંટણી લડતાં અટકાવવાનો કોઈ માર્ગ નથી. તેમજ, એવા દરેક ઉમેદવારને ચિત્રાત્મક ચૂંટણી ચિહ્ન ફાળવવા માટે ચૂંટણી પંચ બંધાયેલ છે. હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલો દ્વારા એકમતથી સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે એવી ચૂંટણીઓ થઈ છે જેમાં કેટલાક મતવિસ્તારોમાંથી સેંકડો ઉમેદવારોએ ચૂંટણી લડી હતી અને ચૂંટણી પંચે તે ઉમેદવારોમાંથી દરેકને કોઈ ને કોઈ ચિહ્ન ફાળવ્યું હતું.

૫૪. તમામ રાજકીય પક્ષો એક જ વર્ગ રચે છે. તેઓ બધાનો હેતુ પોતાના પોતાના રાજકીય વિચારોનો પ્રસાર કરવાનો એકસરખો છે, જોકે વિચારો સ્વયં ભિન્ન હોઈ શકે છે. તમામ રાજકીય પક્ષોનો પ્રયત્ન રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે જેથી તેઓ પોતાની પોતાની નીતિઓ અમલમાં મૂકી શકે, અને દાવાપૂર્વક તે સામાન્ય રીતે સમગ્ર સમાજના હિતાર્થે હોવાનું કહે છે. આવી રાજકીય પ્રવૃત્તિની પ્રક્રિયામાં, કોઈ પક્ષ સમયના કોઈ નિર્ધારિત તબક્કે મતદાતાઓના બહુમતિને સફળતાપૂર્વક એ બાબતે વિશ્વાસ અપાવે છે કે તે રાજકીય પક્ષને રાજ્યસત્તાનો સોંપણો કરવાથી વ્યાપક સમાજને વધુ લાભ થશે. તે વિજયી બને છે, જ્યારે અન્ય

પક્ષો, જે પોતાના વિચારોની હિતકારકતા અંગે મતદાતાઓના બહુમતિને સફળતાપૂર્વક વિશ્વાસ અપાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તેઓ ચૂંટણી હારી જાય છે, ક્યારેક તો અતિશય ખરાબ રીતે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે આવા પક્ષો, જે પોતાના રાજકીય વિચારધારાની હિતકારકતા અંગે મતદાતાઓને વિશ્વાસ અપાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તેઓને મતદારમંડળ દ્વારા સદાકાળ માટે નકારી કાઢવામાં આવશે. આપણા દેશમાં તથા અન્યત્ર એવા રાજકીય પક્ષોના ઉદાહરણોની અછત નથી કે જેઓ કોઈ નિર્ધારિત ચૂંટણીમાં તેમને મળેલા મતોના ટકાવારીના દષ્ટિકોણથી તથા વિધાનમંડળમાં પ્રાપ્ત બેઠકોની સંખ્યાના દષ્ટિકોણથી અત્યંત ખરાબ રીતે નિષ્ફળ ગયેલા હોવા છતાં, ત્યારપછીની કોઈ ચૂંટણીમાં તેમના પ્રદર્શનને નાટકીય રીતે સુધારીને ગાજતા બહુમતિ સાથે સત્તા હાંસલ કરે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે “લોકશાહી અનુક્રમે આવતી અસ્થાયી બહુમતિઓના શાસનનું પરિકલ્પન કરે છે”. આવી ક્ષણિક સફળતા અથવા નિષ્ફળતા આવા રાજકીય પક્ષોના ઉમેદવારો અથવા સભ્યોના બંધારણીય હકો નક્કી કરવાનો આધાર બની શકતી નથી. બંધારણ દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવેલ મૂળભૂત હકોનો ઉપભોગ કોઈ વ્યક્તિની લોકપ્રિયતા અથવા તે વ્યક્તિ ધરાવતી કલ્પનાની લોકપ્રિયતા ઉપર નિર્ભર બનાવી શકાય નહીં. જો એવું હોત, તો તે સ્વાતંત્ર્ય અને મુક્તિના મૂળ વિરોધાભાસ સમાન હોત. બંધારણીય ખાતરીઓનો હેતુ અલોકપ્રિય, અલ્પસંખ્યકો અને તેમના હકોનું રક્ષણ કરવાનો છે. જે રાજકીય પક્ષનું પ્રદર્શન ચૂંટણી આયોગ દ્વારા નક્કી કરાયેલા ધોરણોને પૂર્ણ કરતું ન હોય,

તેના ઉમેદવારોને ચિહ્નનો લાભ ન આપવો એટલે તે રાજકીય પક્ષને ચૂંટણીમાં અસરકારક રીતે સ્પર્ધા કરવામાં અસમર્થ બનાવવું, અને તે દ્વારા કોઈ સંસ્થાના પોતાના રાજકીય માન્યતાઓને અસરકારક રીતે આગળ ધપાવવાના હકને નિષ્ફળ બનાવવું.

૫૫. સિમ્બોલ્સ ઓર્ડરમાં સર્જાયેલ વર્ગીકરણ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪ના આદેશની આવશ્યકતાઓને સંતોષી શકે છે કે કેમ, તે પ્રશ્ન તરફ આવતા, ચૂંટણી આયોગ તરફથી વિદ્વાન વકીલની દલીલ એ છે કે જે રાજકીય પક્ષોને ઓછામાં ઓછો મતહિસ્સો પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને જે પક્ષો કોઈ નિર્ધારિત ચૂંટણીમાં ચૂંટણી આયોગ દ્વારા નિર્ધારિત લઘુત્તમ વિધાનસભાકીય હાજરી પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તેઓ એવા રાજકીય પક્ષોથી ભિન્ન અને અલગ વર્ગ રચે છે, જે માન્યતાપ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષ તરીકે વર્ગીકૃત થવા માટેની પાત્રતા સંબંધિત ચૂંટણી આયોગની નિર્ધારિત શરતો પૂર્ણ કરે છે. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં રજૂ કર્યું કે આવું વર્ગીકરણ તે હેતુસર કરવામાં આવ્યું છે કે ગૌણ રાજકીય પક્ષો તેમના ઉમેદવારો દ્વારા ચૂંટણીમાં ઉપયોગ માટે કાયમી રીતે કોઈ ચૂંટણીચિહ્ન અનામત રાખી ન શકે. વધુમાં એક રસપ્રદ રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે ન્યૂનતમ મતદાતા સમર્થન વિના મોટી સંખ્યામાં રાજકીય પક્ષો ચૂંટણીક્ષેત્રમાં છે, અને આવા પક્ષોને માન્યતા આપવી તથા તેમના પક્ષે કોઈ ચૂંટણીચિહ્ન અનામત રાખવું, મતદાતાઓના મનમાં અનાવશ્યક ગૂંચવણ ઊભી કરશે. તેથી, મતદાતાઓના મનમાં આવી ગૂંચવણ ટાળવી એ જ પ્રશ્નાસ્પદ વર્ગીકરણ દ્વારા હાંસલ કરવાનો હેતુ છે.

૫૬. ચૂંટણી આયોગ દ્વારા કરવામાં આવેલી દલીલની ટકાઉપણાની હું તપાસ કરું તે પહેલાં, ચુકિતસંગત વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતના આધારનું પુનર્વર્ણન કરવું આવશ્યક છે એમ હું માનું છું. બુધન ચૌધરી વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર, (૧૯૫૫) ૧ એસ.સી.આર. ૧૦૪૫ માં, આ અદાલતની ૭ ન્યાયાધીશોની બંધારણીય પીઠે, આ અદાલતના અગાઉના ૭ ચુકાદાઓનું સવિસ્તર વિશ્લેષણ કર્યા બાદ, અનુચ્છેદ ૧૪ હેઠળના ચુકિતસંગત વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતને સમજાવ્યો અને નીચે મુજબ ઠરાવ્યું:

હવે આ સચોટ રીતે સ્થાપિત થયેલું છે કે જ્યાં કલમ ૧૪ વર્ગીય કાયદેસર વ્યવસ્થાને મનાઈ કરે છે, ત્યાં તે કાયદેસર હેતુઓ માટે કરાયેલ વાજબી વર્ગીકરણને મનાઈ કરતી નથી. જોકે, અનુમત્ય વર્ગીકરણની કસોટી પાર કરવા માટે બે શરતો પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે, અર્થાત્: (૧) વર્ગીકરણ એવું સ્પષ્ટ ભેદક તત્ત્વ આધારિત હોવું જોઈએ, જે સાથે ગોઠવાયેલા વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને તે જૂથની બહાર રાખવામાં આવેલ અન્ય લોકોથી અથવા વસ્તુઓથી અલગ પાડે; અને (૨) તે ભેદક તત્ત્વનો પ્રશ્નસ્થિત કાયદા દ્વારા સિદ્ધ કરવા ઈચ્છાયેલ હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોવો જોઈએ. વર્ગીકરણ વિવિધ આધારો પર આધારિત હોઈ શકે છે, અર્થાત્ ભૌગોલિક, અથવા વસ્તુઓ કે વ્યવસાયો અનુસાર, અથવા તેવા અન્ય આધારો પર. આવશ્યક એ છે કે વર્ગીકરણના આધાર અને વિચારાધીન અધિનિયમના હેતુ વચ્ચે સંબંધ હોવો જોઈએ.

અતએવ, ઉપરોક્તમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કલમ ૧૪ હેઠળ પડકાર સામે કોઈ કાયદો ટકી રહે તે માટે માત્ર એટલું દર્શાવવું પૂરતું નથી કે તે કાયદો વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના બે વર્ગો વચ્ચે બુદ્ધિગમ્ય ભિન્નતા આધારિત વર્ગીકરણ કરે છે. વધુમાં, એ પણ સ્થાપિત થવું આવશ્યક છે કે આવી ભિન્નતાનો એવો વર્ગીકરણ દ્વારા હાંસલ કરવા ઇચ્છાતા હેતુ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોય.

૫૭. ઉપરોક્ત કસોટીના પ્રકાશમાં પરીક્ષણ કરતાં, ચિહ્નો સંબંધિત આદેશ દ્વારા ચૂંટણી આયોગ જે હેતુ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે તે મતદાન સમયે મતદારોના મનમાં ગૂંચવણ ટાળવાનો છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે અત્યંત અલ્પ સમર્થન ધરાવતા રાજકીય પક્ષને માન્યતા ન આપી, અને તેથી તેના ઉમેદવારો માટે વિશિષ્ટ ચિહ્નના અનામત લાભથી તેને વંચિત રાખી, ચૂંટણી આયોગ એવો પરિણામ સિદ્ધ કરે છે.

૫૮. ચૂંટણી પંચ દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆત નામંજૂર કરવાની સિવાય મારા પાસે કોઈ વિકલ્પ નથી, કારણ કે માત્ર અલ્પ મતદાર સમર્થન ધરાવતા રાજકીય પક્ષને માન્યતા નકારી દેવામાં આવે તેથી અનુમાનિત મતદાર ગૂંચવણ કેવી રીતે ટાળી શકાય તે મારી સમજ બહાર છે. બંધારણમાં, આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧ માં, અથવા અન્ય કોઈ કાયદામાં એવું કશું નથી જે અમાન્ય રાજકીય પક્ષને ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા કરવા પ્રતિબંધિત કરે. સ્વતંત્ર ઉમેદવારો અંગે પણ કાનૂની સ્થિતિ એ જ છે. તેથી, ચૂંટણી પંચ દ્વારા માન્યતા નકારવામાં આવી હોવા છતાં, અમાન્ય અથવા માન્યતા રદ કરાયેલા રાજકીય પક્ષો અથવા કોઈ પક્ષના

સમર્થન વિના સ્વતંત્ર ઉમેદવારો હજુ પણ ચૂંટણી લડી શકે છે. નોંધણી ન થયેલા રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરાયેલા ઉમેદવારો પણ ચૂંટણી લડી શકે છે, કારણ કે આર.પી. અધિનિયમની કલમ ૨૯એ હેઠળ નોંધણી રાજકીય પક્ષ માટે ફરજિયાત નથી, સિવાય કે નોંધણીથી રાજકીય પક્ષને આર.પી. અધિનિયમ, ૧૯૫૧ માં નિર્દિષ્ટ કેટલાક લાભો પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરોક્ત કેટેગરીઓમાંથી કોઈ એકમાં આવતા ઉમેદવારો પૈકી કોઈપણ ઉમેદવારને ચૂંટણી ચિહ્ન ફાળવવા ચૂંટણી પંચ બંધાયેલ છે. તેથી, મારી માન્યતા મુજબ, માન્ય અને અમાન્ય રાજકીય પક્ષોના વર્ગીકરણ અને એવા વર્ગીકરણ દ્વારા હાંસલ કરવા માંગવામાં આવેલા જાહેર કરાયેલા હેતુ વચ્ચે કોઈ તર્કસંગત સંબંધ નથી. બીજી તરફ, તે રાજકીય યથાવત સ્થિતિ જાળવી રાખવાની સંભાવના ધરાવે છે.

૫૯. આ અદાલતના સુપ્રમણિયન સ્વામી મામલાના નિર્ણય તરફ આવતાં, તે મામલામાં પડકાર માત્ર સિમ્બોલ્સ ઓર્ડરની પરા ૧૦એ સામે હતો, જે સિમ્બોલ્સ ઓર્ડરમાં ૨૦૦૦ના સુધારા દ્વારા સામેલ કરવામાં આવ્યો હતો, આ આધાર પર કે તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરતો હતો. ચૂંટણી આયોગ તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે “ચિહ્ન પક્ષની માન્યતા ની સંકલ્પનાથી અભિન્ન અને અવિરિછન્ન રીતે જોડાયેલું હતું અને કારણ કે અપીલકર્તાએ જનતા પાર્ટીની અમાન્યતા સામે ક્યારેય પડકાર કર્યો ન હતો અને વાસ્તવમાં એવો પડકાર કરી પણ શકતો ન હતો, તેથી તેને અનામત ચિહ્ન માટે આગ્રહ રાખવાની પરવાનગી આપવાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી, કારણ કે તે માત્ર માન્ય રાજકીય પક્ષનો

અધિકારવિશેષ હતો.” યદ્યપિ આ અદાલતે આ હકીકતનો નોંધ લીધો હતો કે “સારા એવા લાંબા ૧૭ વર્ષ સુધી માન્ય રાજકીય પક્ષની કોઈ સંકલ્પના જ નહોતી, કારણ કે તે સમય સુધી સિમ્બોલ્સ ઓર્ડર જ નહોતો”, તેમ છતાં તે આ નિષ્કર્ષે પહોંચી હતી કે ચૂંટણી આયોગની રજૂઆત સ્વીકાર્ય હતી. પરા ૧૫માં આ રીતે ઠરાવાયું હતું:

પ્રતિવાદી દ્વારા એવો દલીલ કરવામાં આવે છે કે માન્યતાની સંકલ્પના તે પક્ષના ચૂંટણીચિહ્નની સંકલ્પનાથી અભિન્ન રીતે જોડાયેલી છે, અને તે દલીલ નિઃસંદેહ યોગ્ય છે. સ્વાભાવિક રીતે, કોઈ પક્ષને લોકસમર્થન હોવું આવશ્યક છે અને માત્ર તે જ રાજકીય પક્ષ, જેને કલમો ૬અ, ૬બ અને ૬કના અર્થમાં નોંધપાત્ર લોકસમર્થન પ્રાપ્ત હોય, તેને અનામત ચૂંટણીચિહ્નનો હક પ્રાપ્ત થાય. તેથી, અમારા મતાનુસાર, આ વ્યવસ્થા લોકશાહી સિદ્ધાંતો સાથે સંપૂર્ણપણે સુસંગત છે. જે પક્ષ માત્ર નોંધપોથીમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેને લોકશાહી વ્યવસ્થામાં માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષના દરજ્જા સાથે ક્યારેય સમકક્ષ ગણાવી શકાય નહીં અને એવો દરજ્જો આપી શકાય નહીં. તેથી, માન્યતા પ્રાપ્ત રાજકીય પક્ષો માટે જ ચૂંટણીચિહ્નોની જોગવાઈ કરવી અને તેમને અનામત રાખવી તે અલોકશાહી કૃત્ય સમાન છે, એવી ડૉ. સ્વામીની દલીલ નામંજૂર કરવામાં અમને કોઈ સંકોચ નથી.

મારા મત મુજબ, આ અદાલત એ બાબતની મૂલવણી કરવામાં નિષ્ફળ રહી કે “લોકશાહી વ્યવસ્થામાં”, જ્યારે બહુમતી શાસન કરે છે, ત્યારે અલ્પસંખ્યકોને રક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર હોય છે. અન્યથા, અનુચ્છેદ ૧૪ નું આદેશ વ્યર્થ બની

જાય. જો લોકશાહીઓનો સમગ્ર આધાર માત્ર સંખ્યાઓ પર જ હોય, તો હિટલર એક મહાન લોકશાહીવાદી હતો. બહુમતી અથવા અલ્પસંખ્યકનો દરજ્જો, ભલે તે અત્યંત નગણ્ય અલ્પસંખ્યકનો હોય, માત્ર ક્ષણભંગુર જ હોઈ શકે. વધુમાં, સિમ્બોલ્સ ઓર્ડર હેઠળના વર્ગીકરણ દ્વારા કયો કાયદેસર હેતુ સિંદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો.

૬૦. ઉપરોક્ત તમામ કારણોસર, હું એવું ઠરાવું છું કે ચિહ્નો સંબંધિત આદેશ, જ્યાં સુધી તે “અતિ નગણ્ય મતદાન પ્રદર્શન” ધરાવતી રાજકીય પક્ષ દ્વારા ઉભા કરવામાં આવેલા ઉમેદવારોને વિશિષ્ટ ફાળવણી માટે કોઈ ચિહ્નના આરક્ષણનો ઇનકાર કરે છે, ત્યાં સુધી તે ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘન કરનાર છે.

રિટ અરજીઓ નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

*The translation of this judgment has been provided by M/s.
Hyperlink E –Solution Private Limited.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: *The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.*